

UNIVERSITAT DE BARCELONA

Treball d'Investigació del Màster en Història Econòmica (UB-UAB-UZ)

Antoni Amatller Costa (1851-1910). Empresari xocolater

Jordi Vilar Farriol

Programa de Màster en Història Econòmica

Dirigit per Paloma Fernández Pérez

Departament d'Història Econòmica, Institucions, Política i Economia Mundial

Universitat de Barcelona

Juliol 2020

RESUM

Aquest treball estudia aspectes relatius a la biografia empresarial d'Antoni Amatller Costa, membre de la tercera generació de l'empresa familiar barcelonesa Chocolate Amatller, entre finals del segle XIX i la primera dècada del segle XX. L'objectiu final és aportar nou coneixement sobre un dels empresaris més originals i innovadors que va tenir Catalunya en aquesta època, revisant la historiografia que existeix sobre aquest empresari, i presentant una primera aproximació a fons primàries de l'arxiu familiar i empresarial dels Amatller. El treball s'organitza en dues parts. La primera revisa el que s'ha escrit sobre història de l'emprenedor en general, i de la burgesia catalana en aquesta època. La segona part focalitza l'atenció en el que s'ha escrit, i el que pot aportar de nou l'arxiu familiar i empresarial dels Amatller sobre els antecedents familiars, perfil personal, entorn i innovacions com a empresari. El treball vol ser una aportació a la tradició d'estudis de biografies empresarials a Catalunya, identificant buits que hi ha a la historiografia, que aquest treball i sobre tot una futura tesi doctoral intentaràn cobrir.

ABSTRACT

This article studies aspects related to the business biography of Antoni Amatller Costa, a member of the third generation of the Barcelona family enterprise Chocolate Amatller, between the end of the 19th century and the first decade of the 20th century. The final objective is to provide new knowledge about one of the most original and innovative entrepreneurs that Catalonia had at that time, reviewing the historiography that exists about this businessman, and presenting a first approach to primary sources of the family and business archive of Amatller. The article is organized in two parts. The first section reviews what has been written about the history regarding the role of entrepreneurs, and about the Catalan bourgeoisie during that period. The second part focuses on what has been written, and what the Amatller family and business archive can provide to the family background, personal profile, environment and innovations as an entrepreneur. The article aims to be a contribution to the tradition of studying business biographies in Catalonia, identifying gaps in historiography that this article, and especially a future doctoral thesis, will try to reach.

KEY WORDS

chocolate factory; family business; Catalan bourgeoisie; Catalan industry

ÍNDEX

Introducció	5
1. Historiografia	9
1.1.L'empresari de finals del segle XIX	12
2. La burgesia industrial catalana al tombant de segle	
2.1.El context del tombant de segle a Catalunya	16
2.2.La burgesia catalana: industrial	17
2.3.La burgesia catalana: urbana	18
2.4.La burgesia catalana: familiar	21
3. Antoni Amatller Costa	
3.1.Antecedents familiars	24
3.2.Mecenes, fotògraf i viatger	27
3.3.Entorn social	31
3.4.Empresari innovador	34
3.5.Empresari d'èxit	42
Conclusions	45
Bibliografia	48
Arxius	56

INTRODUCCIÓ

L'empresa familiar Chocolate Amatller va néixer a finals del segle XVIII i esdevingué durant el segle XIX una marca de referència per la qualitat dels seus productes. A finals del XIX i durant les primeres dècades del XX, a més, fou un model d'innovació tecnològica i estratègia publicitària. La seva època d'esplendor s'estengué fins el començament de la Guerra Civil. Un cop desapareguda l'última hereva sense descendència, l'empresa canvià diverses vegades de mans fins que a principis dels 70 fou adquirida per Xocolates Simón Coll, que mantingué la marca comercial pel prestigi que havia acumulat al llarg de prop de 200 anys. Actualment, aquesta marca es segueix comercialitzant com una línia gourmet de Simón Coll.

El nom Amatller, a més de la xocolata, remet a una nissaga familiar d'empresaris d'èxit vinculada a la famosa casa del Passeig de Gràcia, obra de Josep Puig i Cadafalch, un dels exemples més destacats del modernisme català. Aquest edifici situà els Amatller entre les famílies més reconegudes de la burgesia catalana del tombant de segle. Al cap i a la fi, els edificis del Passeig de Gràcia feien d'aparador ostentós del poder industrial de l'època. Amatller, Batlló, Milà, Lleó Morera..., però també Güell en altres zones de Barcelona, van voler demostrar el seu poder econòmic encarregant edificis fascinants als arquitectes de moda. Amatller també remet a l'art gràfic modernista. La marca de xocolates comptà amb grans artistes, com Alphonse Mucha i Apel·les Mestres, per dissenyar cromos i rètols que han esdevingut casos d'estudi tant pel seu interès artístic, com per la innovació publicitària que van representar.

No deixa de resultar sorprenent que no hi hagi una bibliografia que tracti en profunditat el cas d'aquesta empresa centenària. Trobem referències en llibres de publicitat i d'art sobre la seva imatge comercial, i estudis més elaborats sobre la casa dissenyada per Josep Puig i Cadafalch. També hi ha referències al col·leccionisme i a la creació i funcionament de l'Institut Amatller d'Art Hispànic allotjat actualment a la Casa Amatller. En canvi, sembla que l'evolució de l'empresa no ha suscitat el mateix interès. Tanmateix, Chocolate Amatller fou capdavantera en innovació i renovació tecnològica constant. Passà el mateix a nivell de gestió? I a nivell d'estratègia comercial? No se n'ha parlat per manca d'interès o perquè no hi ha fonts suficients?

La literatura sobre la burgesia industrial catalana és àmplia, gràcies sobretot a l'escola d'historiadors iniciada per Jordi Nadal seguint el testimoni de Jaume Vicens i Vives. El present treball fa un repàs sintètic a algunes de les contribucions més destacades sobre la història d'aquest grup social i econòmic, i contextualitza la seva rellevància en el marc d'algunes de les principals teories sobre la figura de l'empresari, com són les de Schumpeter, Knight, Kirzner, Weber, Casson, Shane o Baumol. En aquest marc teòric i historiogràfic s'exploren els treballs que han abordat la figura particular d'Antoni Amatller, tot i que la bibliografia queda pràcticament restringida a l'aproximació del seu perfil no empresarial realitzada per l'actual director de l'Institut Amatller d'Art Hispànic, Santiago Alcolea.

El que ha impulsat aquest treball centrat en la figura d'Antoni Amatller ha estat, en primer lloc, la manca d'estudis amb perspectiva d'història empresarial sobre un dels empresaris del sector alimentari més destacats, i menys coneguts, de la història industrial de Catalunya. Antoni Amatller és un exemple rellevant de representant empresarial d'un sector encara per estudiar com és el xocolater, un dels més resilents de la indústria alimentària catalana del darrer segle i mig.

En segon lloc, el que dona sentit al plantejament d'aquest treball sobre un empresari poc conegut però important és l'existència d'unes fonts primàries excepcionals. Es tracta de dos arxius conservats a l'Institut Amatller. El primer és el fons privat de la família; són els documents que es conservaven a l'habitatge de l'últim membre de la nissaga, Teresa Amatller. Majoritàriament és documentació personal de la família; pressupostos, factures, rebuts, contractes, escriptures, testaments, certificats, partides de naixement, estats de comptes particulars, etc. Destaca la documentació referent a les obres de la Casa Amatller. També hi ha àlbums, postals i fotografies no indexades. Tanmateix, entre aquests documents privats hi ha barrejada documentació de l'empresa.

I el segon arxiu és el fons documental de l'empresa que estava guardat en un magatzem de Vilanova i la Geltrú i va passar a ser gestionat per l'Institut Amatller als anys 70, després de la compra de la marca Chocolate Amatller per part de Chocolates Simón Coll S.A. Aquest fons mai no ha estat catalogat. Consta de 230 caixes de documents, que abasten el període de 1808 a 1898, on es pot trobar correspondència, factures, comandes, rebuts, extractes de comptes, lletres de canvi, pòlisses d'assegurances, tributs, almoines,

subscripcions a diaris, etc., pertanyents a l'empresa¹. També s'hi inclouen algunes despeses de caràcter personal, com factures d'enterrament, sastreria, teatre, obres, etc. Cada caixa conté documents diversos barrejats tant pel que fa a la seva naturalesa com per les dates (agrupats per blocs de 4 a 10 anys). Hi ha 3 caixes més sense numerar, que inclouen la documentació de 1887 a 1918. També hi ha llibres de comptabilitat, 26 de Diari i 15 de Major; de gener de 1877 a setembre de 1899, pel que fa als Diaris; i de 1879 a 1899, pel que fa a Majors; bastant correlatius, però amb algun salt; inventaris d'existències de 1908 a 1921; balanços de 1922 a 1936; uns anomenats "llibres de la botiga" de Gabriel Amatller, de 1816 i 1821; i un llibre de consum de matèries, de setembre de 1885 a desembre de 1893.

Exceptuant els documents d'empresa barrejats dins del fons familiar, la documentació privada té un interès relatiu limitat a conèixer les despeses ordinàries i extraordinàries de la família i qüestions legals també limitades a l'àmbit familiar. En canvi, la documentació de l'empresa és la base d'una investigació de naturalesa econòmica que a hores d'ara està en una fase incipient i requerirà, a més de temps, acotar la recerca en períodes concrets.

El present treball s'articula en dues seccions: per una banda, repassa historiogràficament aquells autors/es que han escrit sobre la figura de l'empresari del segle XIX, els que han treballat la biografia empresarial a Catalunya, i aquells que han estudiat el marc historiogràfic de la burgesia catalana. I per altra banda, presenta un estudi de cas que pretén iniciar un exercici de sociologia empresarial en la línia dels treballs de Paloma Fernández, Yolanda Blasco, Miquel Gutiérrez o Àlex Sánchez, entre d'altres. L'objectiu final és presentar les bases per a una recerca doctoral que es centrarà en analitzar els perfils individuals, i les xarxes de relacions, d'empresaris innovadors dins del sector de la xocolata a Espanya entre finals del segle XIX i el primer terç del segle XX. L'aproximació al cas d'Antoni Amatller ha de servir per identificar els empresaris del sector, els seus vincles amb altres empresaris nacionals i estrangers, i les estratègies

¹ Les 230 caixes de documentació inclouen tota mena de documents, sense cap ordre ni cronològic ni per tipus de documents. Només hi ha una certa ordenació per dècades. Així, les caixes 1 a 20 inclouen preferentment documents de 1808 a 1819, de la 20 a la 51 de 1820 a 1829, de la 52 a la 79 de 1830 a 1839, de la 80 a la 103 de 1840 a 1849, de la 104 a la 132 de 1850 a 1859, de la 133 a la 172 de 1860 a 1869, de la 173 a la 203 de 1870 a 1879, de la 204 a la 227 de 1880 a 1889. Les caixes 228 a 230 inclouen documents de diferents èpoques, impresos, cupons d'accions, una postal publicitària de la marca Luna i balanços de 1896 a 1898. Aquesta ordenació no és ni molt menys estricta, ja que molt sovint apareixen documents d'altres dates en caixes d'una determinada dècada.

creatives de creixement i innovació pioneres al país, particularment en la publicitat i la comercialització de la xocolata. En últim terme, aquest treball i la tesi doctoral que es vol desenvolupar en el futur immediat, pretenen ajudar a completar el relat històric-econòmic de la societat industrial catalana del tombant de segle.

1. HISTORIOGRAFIA

La història empresarial fa prop d'un segle que es va iniciar al món occidental, i es va desenvolupar sobretot després de la dècada de 1980. Un dels eixos de treball dels historiadors i historiadores d'empresa ha estat, i segueix essent, la biografia empresarial. Les relacions socials, els costums o l'entorn són factors aparentment allunyats dels estudis econòmics; en canvi, són propers a l'àmbit de la Sociologia empresarial, la Història econòmica i empresarial, i la Psicologia. Tanmateix, el seu anàlisi és determinant per entendre l'entramat que sostenia i dirigia la pràctica econòmica; tal com demostren els estudis existents sobre les elits burgeses catalanes. Entre els treballs que han ofert una visió general de les elits catalanes com a grup, cal destacar els de Jaume Vicens i Vives (1958, 1969)², M. Àngels Solà (1977, 1981, 1993, 2004)³, Jesús Mestre (1985)⁴, Gary MacDonogh (1986)⁵ i Jose Miguel Sanjuan (2018), tots ells centrats en les elits barcelonines. M. Àngels Solà (2004: 41) celebra que els darrers treballs realitzats a partir de mitjans noranta han afrontat la recerca "mitjançant l'enllaç de la història econòmica, la política i la social, [han] sobrepassat els plantejaments simples i estàtics i [han] ofert de vegades anàlisis a llarg termini". Fora de l'àmbit acadèmic, no podem deixar de citar l'obra literària costumista de Narcís Oller, en especial les novel·les *La Febre d'Or* (1890-1892) i *Pilar Prim* (1906), retrats fidels de la societat burgesa barcelonina de finals de segle, construïts des de la contemporaneïtat de l'autor.

Altres autors han focalitzat la seva atenció en la figura de l'empresari. Seguint el mestratge de Jaume Vicens i Vives, Jordi Nadal va impulsar una escola d'historiadors que van saber copsar la rellevància d'una burgesia catalana emprenedora que va aconseguir aixecar una de les zones industrials més potents d'Europa en un país mancat de matèries primeres, energies i banca. Francesc Cabana (1994) va reunir en una

² A partir d'un anàlisi de l'estructura social de l'època, estudia la formació de la burgesia catalana, i el seu impuls a la industrialització i al catalanisme conservador.

³ En la seva tesi del 1977 estudia les principals fortunes de l'any 1852 a partir de les contribucions. En treballs posteriors, aprofundeix en diferents estudis de cas. M. Àngels Solà és especialista en les classes mitjanes urbanes (empresaris, propietaris, etc.) i la seva mobilitat social. Ha estudiat la composició social de les elits barcelonines de mitjans del XIX i s'ha fixat especialment en el pes dels comerciants vinculats al món financer i colonial.

⁴ Estudia la burgesia barcelonina en el seu entorn econòmic i polític durant el segon terç del segle XIX, un període caracteritzat pel creixement de la ciutat, la industrialització i el liberalisme.

⁵ Analitza temes transversals de caràcter antropològic: relacions familiars (matrimoni, herències) i relacions socials (espais d'oci, costums, símbols).

monumental obra, dividida per sectors industrials, les principals empreses i empresaris de la revolució industrial catalana. El mateix Cabana (2006) va coordinar una obra col·lectiva que estudia cent empresaris de diferents sectors i períodes; 15 dels quals corresponen al sector agroalimentari, i d'aquests, 6 van coincidir en vida amb Antoni Amatller Costa⁶. Mercedes Cabrera i Fernando Del Rey (2002) han estudiat la formació de diferents grups d'influència i poder, els vincles entre empresaris, i les aliances i enfrontaments entre els grups que aquests conformaven i els poders polítics i econòmics⁷. La composició de la burgesia i la seva relació amb el poder també ha estat estudiada per Miquel Izard (1979), deixeble de Vicens Vives i Nadal; Borja de Riquer⁸ (1994); i Joan Palomas⁹ (2002). Sobre els orígens de la burgesia industrial, Àlex Sánchez (1987, 2011); sobre la seva evolució, Jordi Nadal (1975), i sobre el sector financer, Yolanda Blasco¹⁰ (2006) i Carles Sudrià (1994, 2006)¹¹.

I entre els estudis particulars de casos, a més de la compilació ja citada de Francesc Cabana (2006), destaquen els treballs de Yolanda Blasco¹² (2006) i Lluïsa Pla (2011¹³, 2014) sobre els Girona¹⁴; de Martín Rodrigo (2000) sobre els dos primers marquesos de Comillas¹⁵; de Miquel Gutiérrez-Poch (2016) sobre els germans paperers Miquel i

⁶ Ignasi Coll (1856-1943), responsable de Damm; Manuel Raventós (1862-1930), Codorniu; Josep Suñol (1867-1945), Industrias Agrícolas; Isaac Carasso (1874-1939), Danone; Joan Miquel i Avellí (1875-1934) sureira Can Mario; i Santiago Daurella (1898-1974), Coca-Cola Espanya.

⁷ Marc Badia, Yolanda Blasco, Sergi Lozano i Raimon Soler (2012) conclouen que el Banc de Barcelona era una institució on confluen empresaris que volien estendre les seves influències i connexions.

⁸ Tracta el posicionament polític de la burgesia catalana en el context de la Restauració. Borja de Riquer compta amb altres treballs dedicats a la formació del catalanisme polític, especialment entorn de la figura de Francesc Cambó.

⁹ Tesi doctoral que analitza el grup de diputats i senadors catalans a les Corts espanyoles durant el període 1876-1885, i la seva actuació com a representants dels interessos de les corporacions econòmiques catalanes, en especial les representatives del sector industrial.

¹⁰ Tesi doctoral que estudia el Banc de Barcelona com una institució determinant per a la modernització de les finances catalanes i l'aparició de noves societats.

¹¹ Vegeu també Blasco i Sudrià (2009, 2016).

¹² A Cabana (2006)

¹³ Tesi doctoral que analitza l'evolució dels negocis empresarials de la família Girona (segles XVIII i XIX) des d'un enfocament econòmic i alhora social. Aquesta família que va engegar més de setanta empreses, va constituir el principal grup inversor i accionista a Catalunya durant l'etapa clau de la industrialització. La seva importància és cabdal: van modernitzar el sistema bancari i les infraestructures, alhora que protagonitzaren la vida social i política del segle XIX, amb la figura de Manuel Girona com a màxim exponent de la seva influència i poder.

¹⁴ Vegeu també Blasco i Pla (2009).

¹⁵ L'autor explora la història dels dos primers marquesos de Comillas, a partir dels seus trets psicològics i biogràfics, i del seu entorn social. Analitza amb detall com es va anar construint el conglomerat empresarial

Costas¹⁶; de Pere Pascual (2000) sobre els Torelló, advocats i propietaris igualadins; de Paloma Fernández (2019) sobre el Grífols¹⁷ i (1999, 2005) sobre els Rivière; de Ramon Ramon (1994) sobre els Rocamora¹⁸; d'Andreu Farràs (2016) sobre els Güell; d'Àlex Sánchez (1981) sobre els Rull¹⁹; o de Jordi Nadal (1983) sobre els Bonaplata i (2020) sobre els Suqué Mateu, propietaris d'Hispano Suiza; per citar alguns dels més rellevants. I sobre la teoria de l'empresa familiar, Paloma Fernández i Andrea Colli (2013). El comú denominador d'aquests treballs és que els personatges biografiats, com el cas particular d'Antoni Amatller Costa, estan circumscrits en nissagues familiars estretament vinculades a un context històric amb variables polítiques, socials i culturals; totes elles representatives de l'evolució econòmica del país.

Pel que fa a la figura d'Antoni Amatller Costa, s'ha escrit sobre el fotògraf (Sánchez Vigil, 2001) i el viatger (Mascort i Estrada, 2019). Ara bé, el principal divulgador d'Antoni Amatller en aquests dos àmbits i també com a col·leccionista ha estat i segueix sent l'actual director de l'Institut Amatller d'Art Hispànic, Santiago Alcolea (2002, 2005, 2008, 2019). També trobem nombroses referències a la casa del Passeig de Gràcia en multitud d'obres sobre arquitectura i modernisme. Tanmateix, no hi ha cap treball acadèmic específic sobre l'empresa en qüestió i les referències sobre l'empresari són

dels Comillas, en relació amb l'evolució política i econòmica del país; i ho fa amb un enfocament econòmic i sociològic a la vegada, vinculant els dos protagonistes amb la realitat de les elits de l'època. Martín Rodrigo ha estudiat altres biografies d'indians com els Goytisolo.

¹⁶ L'autor presenta els orígens de l'empresa paperera Miquel i Costas & Miquel S.A., a partir dels seus fundadors, els germans Miquel i Costas; i en segueix l'evolució fins l'actualitat. L'obra estudia els mecanismes que van permetre a aquesta empresa familiar adaptar-se a la realitat econòmica canviant, fins que als anys 60 es va iniciar un procés d'obertura, diversificació i ampliació que la va convertir en una petita-gran multinacional amb actius productius a l'estranger.

¹⁷ Aquest estudi de cas posa en valor el paper dels grups empresarials en el desenvolupament de la indústria, destacant les relacions socials estables entre els membres del grup. L'estudi descriu detalladament la trajectòria d'un grup empresarial en particular per comprendre l'impacte en el grup dels canvis que experimenten les empreses adjuntes i a la inversa.

¹⁸ Antonio Rocamora i Vidal (segona generació de la nissaga), com Antoni Amatller Costa, fou enviat pel seu pare a França (1867) per adquirir coneixements tècnics i comercials. Marcos Rocamora Pujolà, pare del primer i fundador del negoci familiar el 1845, donà una nova dimensió a l'empresa al iniciar el 1869 la construcció d'una fàbrica a Sant Martí de Provençals (Ramon, 1994) en la parcel·la contigua on, pocs anys després, s'aixecà la nova fàbrica de Chocolates Amatller.

¹⁹ Aborda el tema de l'empresa familiar justament en l'arrencada de la Revolució Industrial a Catalunya. Els Rull són contemporanis de Gabriel Amatller, a més de socis dels Bonaplata, dels Vilaregut i de l'Esparò. Els treballs de Sánchez (1981 i 1987) mostren com eren els lligams dels empresaris amb la política de l'època, en el moment just de la Revolució Liberal, i com van contribuir a la formació del proteccionisme i de les organitzacions empresarials.

mínimes (Cabana, 1994; Martí, 2004; i Maria Coll²⁰). Per tot plegat, cal recórrer a les fonts primàries; premsa de l'època, arxius oficials i, sobretot, als fons de la família i de l'empresa conservats a la seu de l'Institut Amatller. La documentació econòmica conservada en aquest arxiu, tot i que abundant, és parcial (manca documentació de diferents períodes) i la major part no està catalogada.

1.1.L'empresari de finals del s. XIX

L'era industrial va situar l'empresariat al capdamunt de la societat capitalista; uns li atribuïen la responsabilitat en els beneficis del creixement econòmic, mentre uns altres l'assenyalaven com a culpable de les desigualtats en la distribució de la riquesa. La sociologia marxista presentà la idea d'un empresari paràsit que s'enriqueix a costa dels autèntics creadors de riquesa, els treballadors. La visió dels clàssics, que entenien l'empresari com un simple propietari de capital²¹, va donar peu als membres de la tradició radical nord-americana²² a parlar d'una figura superficial en el procés productiu, l'única funció del qual era extreure la plus-vàlua del treballador. De tot plegat, se'n derivà una imatge d'acumulador a expenses de la feina dels obrers. Aquesta visió negativa de l'empresari l'allunyà dels estudis econòmics seriosos fins fa relativament poc.

A diferència dels clàssics, l'escola austríaca distingí clarament entre capitalista i empresari i va preferir valorar positivament l'acció d'aquest últim, concedint-li diferents funcions que el situaven al centre de l'activitat econòmica. Frank H. Knight (1921) li atribuï l'assumpció de riscos i la reducció de la incertesa gràcies a la seva capacitat d'entendre i valorar les possibilitats del futur²³; Joseph A. Schumpeter (1911) li assignà la capacitat de fer possible aquest futur mitjançant la innovació, entesa com el joc de

²⁰ Textos al web oficial de Chocolate Amatller: www.chocolateamatller.com

²¹ Un cop invertit el capital, el desenvolupament es produïa de forma automàtica.

²² Paul Josephson, Stephen A. Marglin, Paul Baran, Paul Sweezy, John Kenneth Galbraith.

²³ *A Risc, Incertesa i Benefici* (1921), Frank H. Knight distingeix entre "risc" (aleatorietat amb probabilitats conegudes) i "incertesa" (aleatorietat amb probabilitats desconegudes) subratllant el paper fonamental de l'empresari en l'economia, assumint el risc de l'activitat econòmica. Per Knight, el principal paper de l'empresari és el d'assegurar les rendes dels factors productius suportant el risc de l'activitat econòmica de l'empresa. L'empresari adquireix els factors de producció a un preu cert (conegut) i ha de fer previsions futures sobre la demanda que és incerta tant en la quantitat que podrà vendre com en el preu a què ho podrà fer. Per tant, l'empresari assumeix un risc i el benefici és la recompensa per assumir risc. Knight defineix el benefici com un benefici residual que és incert (no es coneix amb seguretat). L'aportació fonamental de Knight és la consideració de la incertesa com a element essencial de l'activitat empresarial.

noves combinacions dels factors productius²⁴; i Israel Kirzner (1979) posà en valor el seu permanent estat d'alerta per aprofitar les oportunitats de benefici quan aquestes apareixen²⁵. Tots tres autors, des d'una concepció no igualitària dels individus, identificaren l'empresari com un ésser especial i escàs, posseïdor d'una capacitat innata d'innovar, reduir la incertesa i estar alerta.

La literatura actual reconeix la importància de l'empresari innovador per al creixement i la prosperitat, l'ha incorporat en els estudis econòmics, i ha teoritzat àmpliament sobre les seves característiques, funcions i comportament (Casson, 2003; Shane, 2003; Baumol, 1990, 2010). Jesús María Valdaliso i Santiago López (2007) han aconseguit sintetitzar bona part dels anàlisis sobre aquesta figura i han determinat els aspectes més importants a tenir en compte a l'hora d'estudiar-la: els trets psicològics (motivació, caràcter), els trets biogràfics (origen social i família, educació, experiència) i els factors externs (institucions, oportunitats de negoci, ritme d'innovació o incentius per a l'activitat empresarial). Seguint el pensament de Max Weber, dins d'aquest conjunt de factors externs també hi podem incloure el context cultural com a modelador de l'esperit dels empresaris²⁶.

A més de caracteritzar la figura de l'empresari, la literatura també ha intentat categoritzar-la establint diferents tipologies. Reinhard Bendix (1956: 210 i ss.) va estudiar les biografies de centenars d'homes de negocis nascuts entre 1771 i 1920, a partir de les quals va establir tres tipus de rol-personalitat: l'empresari (en el sentit d'emprenedor), el buròcrata i l'hereu. El primer tipus respon a l'home que innova, en consonància amb la idea schumpeteriana d'empresari; aquell que emprèn un negoci, normalment amb capital no propi, i acaba esdevenint propietari d'empreses industrials. Segons Bendix,

²⁴ A *Teoria del desenvolupament econòmic* (1911), Joseph Schumpeter afirma que ser empresari no és una professió, sinó una actitud; i vincula aquesta actitud a la innovació, entesa no com a invenció, sinó com una combinació dels factors de producció realitzada per un empresari, tant si s'hi incorporen invents en el sentit tecnològic com si no. Schumpeter establí cinc tipus d'innovacions: la innovació de producte (introducció d'un nou producte o d'una nova qualitat d'un producte), la innovació de procés (introducció d'un nou mètode de producció), l'obertura d'un nou mercat, la conquesta d'una nova font d'oferta de primeres matèries o productes semi-manufacturats, i la innovació organitzativa (creació d'una nova organització en qualsevol sector productiu).

²⁵ L'empresari és aquell qui està atent i explota el potencial per al desenvolupament econòmic que una societat ja posseeix.

²⁶ Max Weber, un dels fundadors de la sociologia moderna i el representant més jove de l'escola d'economia alemanya històrica, atribueix una importància cabdal a les condicions sociohistòriques en la generació i formació dels empresaris (Stamm et al., 2019: 8).

l'emprenedor té una major mobilitat inter-indústries i ha rebut una formació acadèmica menor que l'hereu i el buròcrata.

A inicis dels anys 1960, Bert F. Hoselitz (1960: 151 i ss.) va oferir una imatge que va dominar durant dècades la concepció de l'empresari. La seva perspectiva, molt pròpia del que avui dia els teòrics del management anomenen "*Human relations approach*" i els historiadors denominen "paternalisme empresarial", distingia l'empresari amb mentalitat mercantil i l'empresari industrial. El primer, l'empresari mercantil, orienta la seva activitat cap a l'acumulació monetària des d'una empresa familiar amb poc personal; acostuma a tenir una actitud propera i paternal envers els seus empleats; al mateix temps coneix bé els seus clients, està en contacte directe amb el mercat i demostra una gran capacitat d'adaptació social. La seva preocupació principal és col·locar el producte i obtenir-ne el millor preu. En canvi, l'empresari industrial, un cop superada una certa dimensió de l'empresa, està més preocupat per les tècniques de producció. El seu rol, segons el Hoselitz, consisteix en manar, coordinar i dirigir. Té una actitud autoritària envers els empleats; un autoritarisme que s'intensifica en funció de la dimensió i complexitat que adquireix l'empresa; però que es dilueix o desapareix quan l'empresa arriba a una dimensió en què cal delegar aquesta autoritat i organitzar-ne el funcionament mitjançant normes racionals i eficaces.

Al mateix temps que Hoselitz, Clark Kerr i el seu equip (1960) van analitzar qualitativament les elits industrials i van establir una classificació en 5 tipologies: les tradicionals o dinàstiques, les de classe mitja, les revolucionàries intel·lectuals, les colonials, i les nacionalistes. En el cas català, el concepte d'estratègia d'acció que utilitzava Kerr es podria entendre com la construcció d'una xarxa de connexions estructurals. Aquesta xarxa tendeix a buscar un equilibri d'interessos que sigui satisfactori per a la majoria dels actors de l'acció social, de manera que es perpetui a benefici dels subjectes estratègicament millor situats (Pinilla de las Heras, 1967: 121).

Els treballs sobre l'esperit empresarial dels anys 1960, quan es constitueixen moltes noves empreses a tota Europa, inclosa Catalunya, es basaven en una fascinació cap a les característiques i personalitat de l'empresari, una mena d'heroi solitari amb unes competències cognitives i uns trets de caràcter excepcionals; un ésser capaç de generar idees innovadores, d'estar a l'aguait i de tenir el valor suficient per assumir riscos.

Aquesta idea d'empresari compartida per Schumpeter, Kirzner, Knight i Weber, tot i que amb diferents enfocaments, ha exercit una gran influència en la manera d'estudiar conceptualment la iniciativa empresarial a partir de la identificació dels trets de personalitat dels empresaris (Stamm et al., 2019). Així mateix, aquest enfocament sobreindividualitzat no ha permès captar la interacció dels múltiples actors que participen en la iniciativa empresarial. Això ha portat la sociologia empresarial, hereva dels treballs de Mark Granovetter, a recuperar des dels anys 1990 idees sobre les xarxes empresarials i la formació de capital social empresarial (Swedbeg, 2000). Un canvi de paradigma dels estudis empresarials està desacreditant gradualment el mite de l'empresari solitari i posant el focus en el grup empresarial, és a dir, en l'activitat empresarial com a acció col·lectiva. És precisament des d'aquesta perspectiva que nombrosos historiadors de l'economia i l'empresa han treballat la història de la burgesia industrial i comercial catalana del XIX.

2. LA BURGESIA INDUSTRIAL CATALANA AL TOMBANT DE SEGLE

2.1.El context del tombant de segle a Catalunya

El tombant de segle fou un període agitat i convuls a la Barcelona industrial. Gràcies al tèxtil del cotó, Catalunya esdevingué a mitjans segle XIX una de les gran regions industrials d'Europa. El Sexenni Democràtic (1868-1874) va permetre una modernització econòmica i política basada en el liberalisme que afavorí la renovació i aparició d'empreses a Barcelona (Carreras, 2005). Durant les primeres dècades del segle XIX bona part de la burgesia industrial catalana donava suport al liberalisme i als seus principis de modernització i defensa de la propietat i la llibertat. Més endavant, sobretot a partir de la Revolució de 1868, la seva preocupació fonamental era aconseguir que l'estat implementés mesures proteccionistes per a una indústria que encara no podia competir en un mercat lliure. I amb el desenvolupament de les organitzacions obreres, cada cop més reivindicatives, la burgesia industrial catalana es va anar inclinant cap a postures més conservadores.

Malgrat els esforços del sistema de la Restauració per aconseguir una relativa estabilitat política i social, el darrer terç del segle XIX fou testimoni d'una conflictivitat creixent entre empresariat i proletariat; amb episodis de repressió i violència especialment a Barcelona. Aquest sistema es començà a desintegrar amb el desastre del 98. La pèrdua de les últimes colònies d'ultramar va tenir unes conseqüències econòmiques immediates a Catalunya. La indústria tèxtil es veié afectada per la caiguda d'exportacions a les antigues colònies, i una part de la indústria agroalimentària, com la xocolatera, hagué de buscar mercats alternatius per a la importació de sucre o cacau (Sant, 2017). A més, calia afrontar l'endeutament generat per l'alt cost de la guerra; la qual cosa provocà un enfrontament entre els comerciants barcelonins i l'Estat. Tanmateix, la repatriació de capitals dels indians retornats va moderar els efectes econòmics del desastre.

Els primers anys del segle XX no van estar exempts de problemes per a la burgesia industrial. La Guerra del Marroc fou un nou focus de conflictivitat social que acabà esclatant en la Setmana Tràgica. La desafecció cap als partits dinàstics que havien governat l'Estat fins aleshores va produir un gir ideològic cap al catalanisme conservador.

2.2.La burgesia catalana: industrial

Molt abans de la revolució industrial britànica, la societat catalana ja destacava pel seu esperit empresarial i la implantació d'una economia de mercat²⁷; estava preparada i predisposada al canvi, cosa que va facilitar una industrialització precoç i avançada respecte la resta d'Espanya²⁸ i una elevada presència relativa de la indústria al PIB (Nadal i Carreras, 1990; Nadal, 1992; Maluquer de Motes, 1998, 2004). L'estructura de l'empresariat català de la segona meitat del XIX i primeres dècades del XX es basava en la relació entre un tipus de propietat familiar, una indústria lleugera i de transformació (poca producció de béns d'equip), mercats explotats successivament (un territori espanyol majoritàriament rural, les colònies caribenyes fins 1898, de nou el mercat interior espanyol...), una indústria estructurada en petites plantes de producció (poca integració empresarial vertical)²⁹, i una creixent influència en la política espanyola canalitzada a través d'associacions patronals³⁰.

La producció industrial catalana es basava, llevat del cas del suro, en la importació de matèries primeres (cas del tèxtil i també de la xocolata). En molts casos, no totes les fases d'elaboració tenien lloc dins la mateixa empresa i, per altra banda, els retorns monetaris en mercats de feble intensitat o de pobre organització comercial eren lents. No obstant, diferents conjuntures positives per a l'empresariat català li van permetre esquivar el dilema de transformar-se o desaparèixer. Les onades migratòries van fer possible

²⁷ Segons Sánchez (2000: 198), l'experiència manufacturera fou determinant per al desenvolupament de la indústria moderna a Catalunya perquè va permetre acumular experiència, capacitats i estructures organitzatives empresarials.

²⁸ Excepte altres regions desenvolupades per l'explotació de recursos naturals com Astúries i el País Basc.

²⁹ “La industrialització barcelonina va néixer a partir d'empreses relativament petites en les que l'adaptació i la flexibilitat van ser la clau” (Sanjuan, 2018: 68). Tanmateix, cap a finals del segle XIX, es configura un petit grup de grans empreses que concentren bona part de la producció tèxtil (Vicens i Vives, 1961; Izard, 1979; Cabrera i Del Rey, 2002).

³⁰ La burgesia catalana tenia unes prioritats polítiques i econòmiques diferents a les de la resta d'elits espanyoles a causa del desenvolupament industrial desigual del territori peninsular. Les associacions patronals com la Junta de Comerç, la Comissió de Fàbriques, la Societat Econòmica Barcelonesa d'Amics del País o l'Institut Industrial de Catalunya, defensaren el proteccionisme que havia d'afavorir la indústria tèxtil catalana (Artal, 1991: 38-52; Lluch, 2009: 347-454). La incapacitat del liberalisme espanyol per definir un model econòmic de creixement que respectés les aspiracions dels sectors industrials, va provocar un replegament a Catalunya amb vista a repensar el país i definir una nova estratègia. Les aspiracions econòmiques van donar lloc a unes aspiracions polítiques que es van estructurar entorn del catalanisme conservador (Termes i Colomines, 1992: 103). Sobre les patronals catalanes, vegeu també Bengoechea (2006 i 2007); i específicament en l'àmbit cotoner, Sánchez (2000: 213-219). Sobre l'origen i articulació dels grups de pressió entorn de les corporacions industrials, vegeu De Riquer (1994).

mantenir els salaris baixos i disposar d'abundant mà d'obra barata. Per altra banda, alguns fets excepcionals de l'entorn van afavorir l'augment de les exportacions i l'entrada de massa monetària (conflictes bèl·lics diversos, crisi de la fil·loxera a França, pèrdua de les últimes colònies d'ultramar amb la conseqüent repatriació de capitals...) (Vicens i Vives, 1961: 64-66).

Si tornem a la distinció de Hoselitz (1960), l'empresari català vuitcentista coincidiria amb una mentalitat més mercantil que no pas industrial. És a dir, estaria més preocupat per col·locar el seu producte que no pas per millorar les tècniques i economies de producció; seria més fabricant-venedor que *manager* industrial. La seva actitud individualista, seguint aquest fil argumental, hauria pogut perjudicar aquelles accions i sectors que requerien d'una acció solidària, com l'estructuració d'un sistema bancari català, el control de les fonts de matèries primeres o el transport, i la producció i distribució d'energia (Vicens i Vives, 1961: 132). Malgrat aquesta possible visió, el fet incontestable que han destacat en diferents aproximacions a la indústria i l'empresariat industrial català del XIX i principis del XX en Jordi Nadal, Carles Sudrià, Àlex Sánchez, Pere Pascual, Jordi Catalan, Miquel Gutiérrez, Ramon Ramon, Àngels Solà, Jordi Maluquer, Montserrat Llonch, i Paloma Fernández, entre d'altres, és que, tot i la migradesa de la demanda espanyola, les restriccions energètiques, la necessitat d'importar matèries primeres i la feblesa del sistema financer, Catalunya va ser el motor industrial d'Espanya. I els seus empresaris industrials, individualment o en associació, van ser la clau d'aquesta fita.

2.3.La burgesia catalana: urbana

Durant la primera meitat del segle XIX, els comerciants conformaven l'elit burgesa catalana, concentraven les grans fortunes i protagonitzaven la vida social; d'aquest grup en sortiren els banquers. Els industrials representaven el futur, però encara no es podien comparar amb els comerciants ni socialment ni econòmicament. Alguns d'aquests primers industrials eren fills o nets de comerciants o menestrals que havien heretat els capitals generats pels pares i avis (Cabana, 1996: 23 i 32). Vicens i Vives (1986: 111), tot i descartar una resposta rigorosament científica sobre la qüestió de la procedència dels membres d'aquest grup, en dedueix per les biografies un origen majoritari de la pagesia

benestant o de la menestralia litoral³¹. Aquesta procedència de famílies amb pares econòmicament independents d'una àmplia classe mitjana era comuna entre la gran majoria d'empresaris de l'Europa industrialitzada (Valdaliso i López, 2007: 168).

Bona part de la resta dels industrials catalans provenia de ciutats mercantils com Manresa, Reus, Igualada, Berga, Girona, Mataró, Vilanova, Sabadell o Terrassa, entre d'altres³². La primera generació d'industrials era fonamentalment gent treballadora amb ofici però pocs diners i amb una vida cultural més aviat pobra i poc sofisticada. S'introduïren lentament dins de l'alta societat catalana formada per alts funcionaris, magistrats, militars d'alta graduació, banquers, propietaris de les grans cases comercials i algunes figures destacades entre les professions liberals (metges, advocats...) (Cabana, 1998: 24).

A finals del XIX, quasi totes les grans famílies burgeses, les que tenien poder polític i econòmic, aquelles que controlaven diners i patrimonis, ja vivien a Barcelona o s'hi havien desplaçat. La Barcelona que havia superat els límits de les muralles era una ciutat construïda per la burgesia i per a la burgesia. L'Eixample era l'espai reservat per a aquesta classe social que comptava entre els seus valors fonamentals l'ordre, la família i els negocis (Sanjuan, 2018: 276). Amb l'empenta de la burgesia, la ciutat comtal va esdevenir el centre neuràlgic de la revolució industrial catalana i espanyola, esdevenint el gran motor de la transformació econòmica del país i un pol d'atracció demogràfica³³. A l'inici de la Restauració borbònica, Barcelona era una urbs cosmopolita que es diferenciava de les altres ciutats espanyoles pel seu dinamisme i prosperitat, comparable a les grans ciutats industrials europees (Sobrequés, 2008: 194-195).

³¹ Encara no hi ha prou evidències quantitatives sobre els orígens agraris o del món rural dels empresaris industrials, i les que hi ha, com les presentades en la tesi d'Àlex Sánchez sobre els industrials cotoners (1987), no coincideixen amb aquest supòsit.

³² M. Àngels Solà (2004: 43) assenyala també com a origen de bona part de la burgesia empresarial barcelonina, a més de les principals ciutats mercantils catalanes, poblacions no catalanes on algunes famílies havien fet fortuna amb la pràctica mercantil (famílies de la diàspora). Un tercer grup el formarien els primers contingents d'indians. Àlex Sánchez (2000: 204-205) ha estudiat l'origen geogràfic dels empresaris cotoners barcelonins entre 1736 i 1839.

³³ Barcelona, entre 1832 i 1897 -en aquesta data sumant la població dels municipis agregats-, passa de 116.917 habitants a 516.238. L'origen des pobladors també canvia: el 1877 prop del 40% dels habitants de la ciutat no hi ha nascut; el 12,5 % provenen d'altres indrets de Catalunya i el 25,4 % d'altres territoris de l'Estat espanyol (Sobrequés, 2008: 162). Xavier Tafunell (1994) fa una avaluació quantitativa de la producció d'edificis i habitatges a Barcelona entre 1854 i 1897; i vincula l'urbanisme amb l'activitat econòmica general. Sobre el patrimoni urbà i industrial barceloní destaquen els múltiples treballs de Mercè Tatjer.

Durant el Sexenni democràtic (1868-1874), el creixement constant del PIB³⁴ va afavorir una renovació empresarial a Barcelona degut a la pèrdua de capital per part dels inversors, l'emergència d'un nou grup empresarial estructurat al voltant de la figura del Marquès de Comillas³⁵, i l'aparició d'empreses noves, moltes vinculades a la indústria alimentària, de dimensions reduïdes però molt nombroses (Carreras, 2005: 90). Les bases del sistema industrial ja estaven instaurades quan s'inicià el període d'estabilitat inaugurat amb la Restauració borbònica³⁶.

“Amb la pacificació del país i de Cuba, amb la proclamació d'un Estat neutral, d'orientació marcadament burgesa i liberal, les forces de Catalunya s'expandeixen en una magnífica onada cíclica de benestar. Ens trobem en plena Febre d'Or. De 1876 a 1886, la plenitud del país, en tant que promoguda per elements absolutament autòctons, aconsegueix el punt àlgid de la centúria i potser superior a tot allò conegut fins aleshores – incloent-hi l'expansió medieval mediterrània. Sobre una plataforma social notòriament pacífica, assegurada pel manteniment de l'índex de preus a un nivell baix, la burgesia treballava a ple rendiment. És el moment en què Barcelona enderroca les muralles, crea el complex tèxtil modern i les finances catalanes dominen el panorama hispànic.” (traducció pròpia de Vicens i Vives, 1986: 160)

L'expansió urbanística de Barcelona fou aprofitada per la burgesia per enriquir-se. Degut als volums de negoci reduïts i davant la necessitat puntual d'obtenir capitals elevats en períodes de temps relativament breus, els empresaris catalans van desenvolupar un caràcter patrimonial emprant la pròpia empresa com a instrument. A més de la pròpia acció empresarial, van fer de banquers³⁷, van especular amb terrenys urbans i van dedicar part dels beneficis industrials a les grans inversions immobiliàries a Barcelona³⁸. Aquesta

³⁴ Basat en un creixement del sector agrari que va arrossegar el conjunt de l'economia; malgrat la crisi política gairebé permanent.

³⁵ Va substituir la influència dels Girona en la centralitat del panorama empresarial barceloní.

³⁶ Albert Carreras (2005) defensa una visió molt positiva de l'economia durant el Sexenni, en termes de la sensació de prosperitat material que es devia tenir. Això sí, la prosperitat privada contrastava amb un Estat molt escàs de recursos.

³⁷ Sobretot als comerciants castellans (Vicens i Vives, 1961: 129).

³⁸ L'especulació immobiliària va arrencar amb força amb la urbanització de l'Eixample. Entre 1861 i el 1866 van aparèixer les primeres societats constructores; els seus capitals consistien en els terrenys. Els socis eren propietaris de solars que no valien res i, gràcies al creixement urbà, obtenien grans plus-vàlues

orientació predominantment patrimonial i allunyada de les percepcions més abstractes dels processos econòmics podien tenir a veure amb la persistència d'una mentalitat d'origen rural³⁹.

L'eixample barceloní proporcionà a la burgesia una oportunitat d'enriquiment alhora que un aparador on ostentar el seu poder econòmic. A partir del 1891, el Passeig de Gràcia esdevingué l'escenari privilegiat d'una classe que vivia la seva època daurada (Permanyer, 1994). I paral·lelament al floriment arquitectònic del passeig burgès per excel·lència, on les principals famílies van establir la seva residència, el poble de Sant Martí de Provençals⁴⁰, on s'havien concentrat les antigues fàbriques d'indianes, consolidava el seu paper preeminent en el procés de creació de noves indústries⁴¹ (Sobrequés, 2008: 190; Nadal i Tafunell, 1992).

2.4.La burgesia catalana: familiar

L'empresa familiar ha protagonitzat els inicis de la modernització industrial a Europa en general i a Catalunya en particular (Fernández, 1997, 2015; Sánchez, 2000: 211). Les empreses que giren entorn de la família com a nucli acostumen a patir deficiències organitzatives internes que obstaculitzen el seu desenvolupament (Lauterbach, 1962: 377), no obstant, solen participar en grups de pressió per condicionar el poder polític de cara a prendre decisions que els siguin favorables, com ara mesures proteccionistes⁴². En comptes de concentrar tots els esforços en el funcionament intern de l'empresa, dediquen temps i energia a activitats no vinculades directament amb l'economia, com la lluita política que acabem d'esmentar, o l'establiment de vincles familiars mitjançant matrimonis que reforcen l'endogàmia del grup social (Vicens i Vives, 1986: 113). El casament era la manera més senzilla d'acumular capitals procedents de propietats rurals,

(Cabana, 1996: 33). Sobre les activitats improductives de l'empresariat, vegeu Baumol (1990). Xavier Tafunell ha estudiat la inversió i especulació immobiliària a Barcelona.

³⁹ Vicens i Vives ha assenyalat reiteradament la relació secular entre la burgesia rural o semi-rural i la burgesia industrial. Segons Pinilla de las Heras (1967: 113), "és plausible suposar que durant un segle (des de la quarta dècada del segle XIX fins a la crisi del 1931) la indústria artesana semi-rural i les famílies camperoles propietàries foren grups socials fornidors de nous empresaris a la indústria urbana."

⁴⁰ Quedà agregat a Barcelona el 1897.

⁴¹ El mateix es pot dir dels municipis independents (fins el 1897) de Sants i Sant Andreu del Palomar.

⁴² Sobre l'Institut Industrial, Solà (1977); sobre la Junta de Comerç, Ruiz (1919); sobre la Comissió de Fàbriques, Sánchez (1990); sobre l'Institut de Sant Isidre, Caminal i Badia (1989); i sobre el Liceu, Radigales (1998).

finques urbanes o d'altres activitats⁴³ (Cabana, 1996: 32); l'il·lustre cas dels Güell⁴⁴ és un bon exemple d'acumulació de poder econòmic per endogàmia social. El poder polític i l'econòmic es van unir en el sí d'unes vint o trenta famílies que constituïren la base de les "forces vives" del país.

Els vincles interfamiliars van afavorir l'homogeneïtzació de la burgesia catalana a l'hora de defensar els seus interessos de classe (Solà, 1977). Les diferències ideològiques, tradicionalment repartides entre progressistes i moderats, van diluir-se cap a un catalanisme que avançava progressivament cap a l'hegemonia política. Així mateix, tot i mantenir diferents graus, la classe burgesa, heterogènia pel que fa als negocis, va esdevenir cap a finals de segle un grup amb uns interessos econòmics, unes posicions polítiques i unes costums i espais d'oci comuns⁴⁵. Així es formava una xarxa de connexions socials, en bona part extra-industrials, que quedava amagada sota dels resultats econòmics de l'empresa.

A nivell metodològic, estudiar aquesta xarxa de connexions socials és complicat. La història externa d'una empresa es pot estudiar a partir de les dades recollides en estadístiques oficials i llibres comptables; un nombre i tipologia de fonts quantitatives ben concret. En canvi, per estudiar els moviments que configuren la història interna d'una empresa, d'enorme interès per comprendre la complexitat del sistema, cal recórrer a l'anàlisi de multitud de fonts diverses (correspondència, documents notariais com inventaris i testaments, fotografies, premsa, registres de socis d'entitats, contractes de compra-venta, subscripcions, etc.). La metodologia de l'estudi de cas permet una aproximació en profunditat, amb totes les seves limitacions, a una selecció d'aquestes connexions. Donat que el sector xocolater comptava amb pocs empresaris, tots coneguts entre ells i segurament amb estratègies compartides, estudiar fonts d'arxiu originals d'un

⁴³ La informació dels capítols matrimonials recollida per M. Àngels Solà (2004: 47) indica que els matrimonis entre membres de la burgesia i de la vella noblesa no eren gaire corrents a mitjans segle XIX. Però amb la implantació del liberalisme polític i el capitalisme econòmic al tombant de segle, la fusió per la via matrimonial de la gran noblesa senyorial i la nova burgesia empresarial esdevingué un fenomen més habitual, segons sosté Gary MacDonogh (1989).

⁴⁴ El cas de Joan Güell és un d'entre nombrosos exemples. Es casà successivament amb dues germanes, filles d'un comerciant italià, i sumà el seu capital procedent de Cuba (Cabana, 1996: 32).

⁴⁵ Solà segueix la línia de Vicens i Vives (1969) que parlava de diferents grups amb interessos corporatius enfrontats, però amb posicions polítiques comunes. Gary MacDonogh (1986) coincideix amb Vicens i Vives en l'existència de diferents grups amb interessos contraposats, però ell hi veu una clara estructura heterogènia.

dels més significatius pot ser considerat un mètode relativament fiable d'iniciar la investigació sobre les relacions d'aquest grup empresarial especialitzat en el subsector de la xocolata.

3. ANTONI AMATLLER COSTA (1851-1910)

Antoni Amatller fou un personatge polifacètic, paradigma de l'edat daurada de la burgesia catalana, que va compaginar els interessos artístics, com a fotògraf, col·leccionista i mecenes; amb els interessos econòmics, com a industrial. Fou un emprenedor que modernitzà l'empresa familiar; va industrialitzar el procés de fabricació i va aplicar tècniques publicitàries modernes; fins a convertir-la en una de les més importants del seu sector a Espanya. Els balcons del pis principal de la seva residència del Passeig de Gràcia mostren tres al·legories esculpides, una per cada activitat que el definia: la indústria, les arts i el col·leccionisme⁴⁶. Així es presentava davant dels passejants barcelonins, com un burgès il·lustrat que, com d'altres contemporanis seus, va saber harmonitzar el progrés de la indústria amb la bellesa de l'art. Un altre detall decoratiu que defineix la seva manera d'entendre la vida i els negocis el trobem a la porta del seu dormitori: una garsa amb una bossa de diners i un parell de mussols, una al·legoria del control de l'economia.

3.1. Antecedents familiars

Gabriel Amatller, avi d'Antoni Amatller Costa i fundador de l'empresa familiar, venia d'una família pagesa benestant⁴⁷ de Molins de Rei⁴⁸. Era el més petit de vuit germans. Entre el primer i el segon matrimoni deixà la pagesia i se'n va anar a Barcelona per convertir-se en xocolater (probablement entrà a treballar en un obrador com a aprenent) i es casà amb la filla d'un altre xocolater barceloní⁴⁹. El 1797 Gabriel Amatller obrí el seu

⁴⁶ Al balcó esquerre s'hi mostra la indústria: un escut amb un compàs, un martell, un ganivet i un peu de rei, juntament amb uns conills que fonen ferro i unes mones que el forgen a l'enclusa. Al balcó central, les arts: un llibre i una càmera fotogràfica acompanyats d'uns ases escriptors i uns gossos fotògrafs. I al balcó dret, el col·leccionisme: objectes de vidre, unes granotes que bufen vidre i uns garrins que fan ceràmica (Alcolea, 2002: 31).

⁴⁷ Una publicació de caràcter publicitari de la pròpia empresa de l'any 1929 (*Una industria secular. 1797-1929*. Chocolates Amatller S.A.) parla del fundador com del “*segundón de una pudiente masía de las riberas del Llobregat*”, però alhora destaca els seus orígens humils: “*dejaba su pueblo natal y se instalaba modestamente en los lóbregos bajos de una humilde casa de la calle del Hostal de Manresa...*” [...] “*Bajo la mísera luz de un candil sentaba su piedra y su rodillo para hacer chocolate...*”.

⁴⁸ Al compte del deute de Gabriel Amatller pels seus capítols matrimonials amb Madrona Ribas hi consta com a “Gabriel Ameller, labrador de Molins de Rey” (Arxiu Fundació Amatller (AFA). Fons família. 7/5/1788. Ref. 827. Caixa 15).

⁴⁹ Als capítols matrimonials entre Gabriel Amatller i Antònia Ràfols, hi consta que ell és xocolater de Barcelona (fill d'Onofre Amatller, pagès de Molins de Rei, i de Caterina Mas) i que la seva esposa és filla d'un xocolater de Barcelona (filla de Domingo Ràfols, xocolater de Barcelona, i de Margarida). També hi figura el lliurament de la legítima per part de la seva mare i del seu germà Bruno: 56.000 rals (AFA. Fons família. Capítols matrimonials. 5/6/1794. Ref. 826. Caixa 15).

propi obrador de xocolata a la pedra al barri de la Ribera de Barcelona, al carrer Manresa nº4. L'èxit del negoci fou immediat⁵⁰ i el mateix any va començar a distribuir xocolata arreu de Catalunya sota la marca Chocolate Amatller⁵¹ (Martí, 2004: 140). El 1808, arran de l'ocupació napoleònica de Barcelona, Gabriel Amatller fugí cap a Agramunt, on va seguir elaborant xocolata durant tota la Guerra del Francès, fins el 1814, quan tornà a Barcelona amb prou diners per comprar la casa del carrer Manresa, on vivia i hi tenia l'obrador⁵². A més de produir xocolata, també venia els ingredients per produir-ne a diferents poblacions catalanes⁵³.

El 1819 Gabriel Amatller fou nomenat comissionat del Gremi de Xocolaters de Barcelona i el 1823 ja havia aconseguit esdevenir el xocolater més ric de la ciutat; segons el cadastre, disposava d'un capital de 50.000 lliures. Les diferències entre Amatller i la resta de xocolaters de Barcelona eren considerables⁵⁴. Aquell mateix any, la seva filla Mariana es casava amb un adroguer de renom⁵⁵. El matrimoni de Mariana Amatller Ràfols amb Francesc Camps va acostar dos negocis, el dels xocolaters i el dels adroguers, tradicionalment enfrontats i competidors en la producció i venda de xocolata⁵⁶. Aquesta

⁵⁰ *"Su honradez en la elección de los Componentes, su habilidad y su afán en el Trabajo hicieron prosperar pronto su pequeña industria, la piedra y el rodillo se convirtieron a no tardar en molino..."* (Una industria secular. 1797-1929. Chocolates Amatller S.A., 1929)

⁵¹ *"... antes de finalizar el primer año de su aparición el chocolate Amatller era llevado a los rincones más apartados de Cataluña por los arrieros, que acudían al callejón de Manresa a cargar de chocolate los costales de sus acémilas."* (Una industria secular. 1797-1929. Chocolates Amatller S.A., 1929) Els xocolaters d'Agramunt de cal Jolonch i Viladàs, dels quals se'n té notícia des de mitjans segle XIX, documenten com es distribuïa la xocolata cap a la muntanya amb traginers: amb muls carregats de xocolata en costals, sàrries o caixes de fusta; seguint la vall del Segre, passant per Artesa, Ponts i fins als pobles més llunyans de l'Alt Urgell i Andorra. També es distribuïa per Tremp, creuant el Montsec i seguint el curs de la Noguera Pallaresa.

⁵² *Una industria secular. 1797-1929.* Chocolates Amatller S.A. (1929); també Cabana (1994: 212)

⁵³ AFA. Fons empresa. Cartes comercials. 1815-1819. "Confirmen la recepció de caixes de cacau a Tremp, Agramunt, La Seu d'Urgell, Lleida o Saragossa; però també caixes de sucre, pebre, canyella, encens o matafaluga". Ref. 001/013 a 019 i 022.

⁵⁴ El segon fabricant és Vicente Viñals amb 30.000 lliures; tot seguit hi ha 5 fabricants amb 20.000 lliures, 13 amb 15.000, 26 amb 3.000, i 56 amb 1.000 (Martí, 2004: 142-146).

⁵⁵ AFA. Fons família. Capítols matrimonials. 19/5/1823. "Entre Francesc Camps y Ramoneda, adroguer de Barcelona (fill de Joan Camps, adroguer de Barcelona, i d'Ana Maria Ramoneda) i Mariana Amatller y Ràfols (filla de Gabriel Amatller, xocolater de Barcelona i d'Antònia Ràfols". Ref. 818. Caixa 15.

⁵⁶ Adroguers i xocolaters s'enfrontaren reiteradament fins ben entrat el segle XIX. Els motius de conflicte foren diversos: l'admissió dels xocolaters com a Gremi (el Gremi dels Adroguers hi posà traves fins que el 1770 van rebre'n la concessió), la recepta de la xocolata (amb mútues i reiterades acusacions d'adulteració) i la forma de produir la xocolata. En aquest conflicte quedaren definides les dues posicions enfrontades respecte a la producció de la xocolata: els xocolaters defensaven l'artesanal, partidària de la recepta tradicional i la producció manual; i els adroguers apostaven per la industrial, favorable a l'adulteració del

unió segurament va afavorir l'ampliació del negoci familiar amb la importació de productes colonials, com cafè i te, que es produí amb la següent generació. Gabriel Amatller morí el 1830 i llegà als seus dos altres fills, Antoni i Domingo, un negoci pròsper i un considerable patrimoni en béns immobles principalment situats al terme municipal de Molins de Rei, compost per sis cases i setze parcel·les de terra bàsicament dedicades a la vinya⁵⁷.

Antoni i Domingo Amatller Ràfols van canviar el nom del negoci, "Amatller Hermanos", i el van ampliar amb el comerç de productes colonials, amb el que s'asseguraven el subministrament de les millors seleccions de cacaos, sucres i vainilles per a la fabricació de la xocolata. Van començar a vendre fora de Catalunya, però encara amb quantitats modestes perquè la capacitat productora dels molins⁵⁸ era limitada i el comerç d'ultramarins aportava la major part dels beneficis. Van participar en la creació d'organitzacions empresarials com el Círculo Mercantil o l'Institut Industrial de Catalunya, i foren pioners en la importació de maquinària moderna francesa, suïssa i alemanya⁵⁹.

El 1870 Antoni Amatller Ràfols envià el seu fill Antoni Amatller Costa amb 19 anys a França i Suïssa per visitar les principals fàbriques de xocolata⁶⁰. Aquest viatge serví per conèixer les possibilitats de la producció de xocolata a gran escala i optar definitivament

producte per abaratir-ne el preu i augmentar-ne la comercialització (Martí, 2004: 49-52). Sobre el funcionament dels gremis barcelonins, vegeu Molas (1970).

⁵⁷ AFA. Fons família. Inventari de béns. 18/11/1830. "Béns deixats per Gabriel Amatller i Mas als seus hereus Antoni i Domingo Amatller Ràfols". Ref. 823. Caixa 15.

⁵⁸ No tenim constància que el negoci de colonials dels germans Amatller disposés d'un molí propi, almenys durant les dues primeres dècades. Segons el cadastre, l'any 1859 hi havia a Barcelona 18 molins de fer xocolata, a més del molí del Col·legi d'Adroguers al carrer de l'Arc de San Silvestre; i 23 llotges que venien xocolata. En cap d'ells hi consta el cognom Amatller; per tant, podria ser que utilitzessin el del Col·legi d'Adroguers per produir la seva xocolata (AHB. Cadastre. Ref. IX-38, ff. 1935 i ss.). A partir del 1867 les dades del cadastre revelen la distribució dels establiments que molien cacau segons el procediment: a la pedra (20), amb molins moguts per animals o amb vapor (28), o molins moguts per persones (4); i també el seu pes econòmic. La contribució dels molins manuals (a la pedra) arriba fins els 209 rals, mentre que els mecànics moguts per cavalls o vapor parteixen d'un mínim de 400 rals fins als 4000 rals de contribució d'Oleguer Juncosa. El Germans Amatller presenten una contribució de 1.100 rals, la qual cosa demostraria que ja disposaven d'un molí mecànic, però no podem saber si era de tracció animal o a vapor. Per altra banda, sabem que l'any 1867 els Amatller no disposaven de llotja de xocolata (espai per a la degustació), com era el cas d'altres 18 xocolaters de la ciutat (AHB. Cadastre. Ref. IX-53, ff. 4577-4596 i 6985-6988).

⁵⁹ *Una industria secular. 1797-1929*. Chocolates Amatller S.A. (1929)

⁶⁰ *Una industria secular. 1797-1929*. Chocolates Amatller S.A. (1929); també Cabana (1994: 212) i Alcolea (2002: 33).

per la seva fabricació industrial⁶¹. L'any 1871 es celebrà a la Universitat de Barcelona l'Exposició General Catalana⁶², una de les primeres exposicions de la indústria catalana que comptava amb la presència de xocolaters. Els Germans Amatller hi obtingueren el primer premi al mèrit; reconeixement que van publicitar en la posterior propaganda de la casa (Martí, 2004: 129). Un any després, Antoni Amatller Ràfols podria haver viatjat també a França, segurament per completar la visita que havia fet el seu fill o tancar la compra de maquinària⁶³. El 1873 Antoni Amatller Costa, tercera generació de la nissaga, es va fer càrrec del negoci familiar; la raó social "Amatller Hermanos" es va dissoldre i aparegué la de "Antonio Amatller"⁶⁴.

3.2. Mecenes, fotògraf i viatger

L'interès per les arts (música i pintura) i per l'excursionisme i els viatges li venia de jove (Naranjo, 2002: 19). Compartí els viatges d'oci amb la seva única filla i hereva, la Teresa, així com l'interès per l'art i el col·leccionisme. Amb ella formaven el nucli familiar, doncs l'Antoni Amatller s'havia separat de la seva esposa Càndida Cros el 1877, 6 anys després de casar-s'hi; l'animadversió que sentia per la seva ex-esposa quedà palesa en el seu testament⁶⁵. La Teresa quedà sota la custòdia de la mare fins els set anys i després anà a viure amb el pare⁶⁶.

⁶¹ Des de principis del segle XIX molts joves van visitar França o Anglaterra per aprendre dels progressos tecnològics d'ambdues potències industrials (Vicens i Vives, 1986: 42).

⁶² Fou una exposició d'agricultura, indústria i belles arts, inaugurada el 24 de setembre del 1871 pel rei Amadeu I, al local de la Nova Universitat de Barcelona.

⁶³ AFA. Fons família. Passaport. 21/05/1872. "D'Antoni Amatller Ràfols per viatjar a França; l'autorització és del governador civil de la província, Bernardo Iglesias". Ref. 605. Caixa 10.

⁶⁴ AFA. Fons empresa. Llibre Diari. 27/12/1873 "Dissolució de la societat Amatller Hermanos".

⁶⁵ AFA. Fons família. Testament. 12/04/1903. "D'Antoni Amatller Costa" Ref. 342. Caixa 4. "*Aún cuando contrahe matrimonio con Doña Cándida Cros y Cricuns, no hago ni ordeno disposición alguna a favor de la misma, por haberme separado legalment de ella [...] Si contra lo que espero, dicha señora formulase cualquiera reclamación, quiero que se la combata o impugne por todos los medios que la ley permita y que indicaré en un pliego cerrado que se encontrará en mi caja; siendo además mi expresa voluntad, por creerlo altamente saludable y conveniente para mi querida hija, que esta no tenga relación de ninguna clase con aquella señora.*"

⁶⁶ AFA. Fons família. Contracte de separació. 9/2/1877. Ref. 841. Caixa 15.

La fortuna que heretà l'Antoni Amatller dels seus progenitors (pare⁶⁷ i àvia materna⁶⁸) i la que anà acumulant li va permetre dur una vida acomodada. Es va permetre uns luxes només reservats a les elits de l'època, com una casa d'estiueig a Ripoll⁶⁹, una fastuosa residència al Passeig de Gràcia, un dels primers cotxes de la marca Hispano Suiza de la ciutat⁷⁰, o una intensa activitat viatgera.

Taula 1: Viatges d'Antoni Amatller

Any	1870	1900	1903	1905	1909
Destí	França Suïssa	Londres Rotterdam Els Alps Venècia Roma Nàpols Sicília París	Sud d'Espanya Tànger	París Istambul Bursa Viena Budapest Praga Berlín Frankfurt	Egipte Sudan
Motiu	Visita fàbriques	Exposició U. de París	Oci	Orient Express	Oci
Acompanyants	-	Teresa Amatller	Teresa Amatller	Teresa Amatller	Josep Garí Mercedes Garí Teresa Amatller Justa Sanz ⁷¹

Font: Elaboració pròpia a partir d'Alcolea (2019: 13-15)

⁶⁷ AFA. Fons família. Testament. 26/06/1869. “Antoni Amatller Ràfols llega al seu fill tots els seus béns un cop descomptades les dotacions en efectiu destinades als parents propers”. Ref. 672. Caixa 10.

⁶⁸ AFA. Fons família. Testament. 05/07/1867. “Ignàsia Julià Monfort (mare de la mare) fa testament a favor dels seus 7 fills i del seu net Antoni Amatller Costa (tots 8 a parts iguals)” Ref. 811. Caixa 15. En canvi, l'àvia paterna, Antònia Ràfols, no va fer testament a favor del seu net Antoni (AFA. Fons família. Testament. 28/05/1859. Ref. 812. Caixa 15).

⁶⁹ AFA. Fons empresa. Llibre Major. 1879. “Compte de despeses de la casa de Ripoll i dels tres edificis que posseïa al carrer Manresa, als números 3, 10 i 13”. És possible que aquesta casa provingués de la dot de casament amb Cànida Cros; per la dot va rebre 32.500 ptes., de les quals, 16.250 ptes. com a fiança hipotecària d'una casa de Ripoll, la “Casa Mestres Jaume”. AFA. Fons família. Contracte de separació. 9/2/1877. “Entre Antoni Amatller i Costa i Cànida Cros”. Ref. 841. Caixa 15.

⁷⁰ El 1907, quan es va matricular el primer cotxe a Barcelona i només hi havia 110 cotxes censats a la ciutat, es demanà permís d'obres per instal·lar una plataforma giratòria als baixos de la Casa Amatller per facilitar la sortida del vehicle un cop havia entrat de cara. Santiago Alcolea comenta que li va arribar per via oral que Antoni Amatller s'havia comprat un Hispano Suiza. A partir d'una fotografia del suposat vehicle aparcant davant de la Casa Amatller (conservada a l'Institut Amatller) i del fet que s'hauria comprat poc abans de la construcció de la plataforma giratòria, Joaquim Corral i Martí (autor de *El caixer de La Hispano*, 2016) dedueix que es podria tractar del model 40HP curt, del qual se'n van fabricar set unitats entre 1906 i 1908. Aquest model es va comercialitzar per unes 16.000 ptes. i segurament fou adquirit al saló de vendes d'Hispano Suiza situat al n° 10 del Passeig de Gràcia.

⁷¹ Minyona dels Amatller, una figura tan estimada que reposa al seu panteó familiar.

Com altres figures destacades entre la burgesia industrial catalana de finals del XIX⁷², Antoni Amatller practicà el col·leccionisme i el mecenatge artístic. Era un amant de l'art, especialment de la fotografia, art que va practicar àmpliament, i dels vidres bufats, dels quals va reunir una valuosa col·lecció a la seva casa del Passeig de Gràcia⁷³. Aprofitava els seus viatges per adquirir noves peces per a la seva col·lecció⁷⁴ o bé n'encarregava la compra al seu assessor artístic, Mossèn Josep Gudiol⁷⁵, una figura clau per explicar el paper de mecenes i col·leccionista d'Antoni Amatller, primer, i de la seva filla Teresa, després. Gudiol fou el primer responsable de gestionar les col·leccions de la família i esdevingué el primer president de la Fundació Amatller⁷⁶; el seu nebot li prengué el relleu.

Per altra banda, l'afició a la fotografia d'Antoni Amatller es plasma en una important col·lecció de fotografies seves que actualment l'Institut Amatller està digitalitzant i que permetran il·lustrar el seu relat biogràfic. De fet, Antoni Amatller Costa apareix al Diccionario Biográfico de la Real Academia de la Historia com a fotògraf. Si bé es menciona que era un empresari xocolater, la descripció del seu perfil gira entorn de la

⁷² Manuel Rocamora, segon fill de Marcos Rocamora (fundador de la gran empresa sabonera) i germà d'Antonio, va ser un important prohoms de la Barcelona del segle XX que va dedicar la seva vida al col·leccionisme i al mecenatge artístic i cultural (Ramon, 1994).

⁷³ Un extens article en la portada de La Vanguardia del 25 de febrer del 1926 parla sobre l'excel·lència de la col·lecció Amatller de vidres artístics, i sobre la figura d'Antoni Amatller i la seva afició per l'art (va practicar el dibuix, la pintura i la fotografia) i el col·leccionisme. Fa referència als seus nombrosos viatges durant els quals adquiria nous objectes per a la seva col·lecció, l'assessor de la qual era el seu amic mossèn Gudiol. També parla de la continuació d'aquesta afició pel col·leccionisme per part de la seva filla, Teresa Amatller.

⁷⁴ AFA. Fons família. Nota. 27/05/1891. "Objectes comprats durant el viatge a Andalusia i el seu cost". Ref. 392. Caixa 5.

⁷⁵ Fou l'assessor artístic d'Antoni Amatller en l'adquisició de la seva col·lecció de vidre romà (AFA. Fons família. Carta. 22/01/1894. "Preus de vidres". Ref. 391. Caixa 5).

⁷⁶ Mossèn Josep Gudiol fou una figura destacada en l'esforç de recuperació de la cultura catalana endegat per la Renaixença. Es formà durant un breu període de temps als museus vaticans i vinculà la seva activitat al Museu Episcopal de Vic des de 1893. El 1898 es posà al capdavant d'aquesta institució com a conservador, destacant pels criteris museològics que va aplicar: exposició separada de les diferents col·leccions i estructuració segons criteris cronològics i tipològics. El 1902 rebé l'acèssit al premi Martorell per la seva monografia *Nocions de Arqueología Sagrada Catalana*, considerada el primer estudi científic sobre museologia de Catalunya, obra que incrementà el seu prestigi en l'àmbit de l'art antic (Cañameras, 2013: 17). Explica Santiago Alcolea (a partir del que li havia explicat el nebot de mossèn Gudiol) que Antoni Amatller en feu coneixença el 1902 arrel de l'acèssit al premi Martorell. De camí cap a Ripoll, Amatller es va aturar a Vic i li va demanar que l'assessorés en l'adquisició de peces. Amatller el va convidar a casa seva; quan Gudiol va veure la col·lecció, es va adonar que la cosa era seriosa. A partir d'aquell moment esdevingué l'assessor artístic de l'industrial i l'ajudà a adquirir vidres de l'època romana i dels segles XV al XIX, als mercats de París, Colonia i el Pròxim Orient, entre d'altres, fins a les prop de 400 peces. També adquirí pintures, escultures, tapissos, etc., d'època medieval, barroca, contemporània, etc. (Alcolea, 2002: 37).

pràctica fotogràfica⁷⁷. Juntament amb el seu amic i fotògraf professional Pau Audouard Deglaire (1857-1918)⁷⁸ fundà el 1891 la Sociedad Española de Fotografía, la primera associació fotogràfica d'Espanya, amb aquest últim com a president i Amatller com a vicepresident. El seu tarannà cosmopolita queda palès amb la seva pertinença a la Société Belge de Photographie i les relacions que mantingué amb altres associacions fotogràfiques internacionals com la Society of Amateur Photographers of New York, que li atorgà una condecoració l'any 1894 (Naranjo, 2002: 19; Alcolea, 2019: 12). En el seu darrer viatge a Egipte, va prendre més de dues-centes fotografies⁷⁹; fou, sens dubte, un dels pioners del turisme amb càmera fotogràfica.

Les fotografies preses per Amatller presenten una qualitat professional gràcies al gran format dels negatius de vidre de la seva càmera de manxa, els enquadraments i les preses de llum. La seva passió es desenvolupava en bona part dins del laboratori fotogràfic allotjat a l'última planta de la Casa Amatller⁸⁰, però també deixà petjada en un detall de la façana de l'edifici, com hem assenyalat abans, al brancal dret de la sortida central del balcó de la planta noble: un gos sosté una càmera de manxa mentre un altre li retira la tapa de l'òptica (Mascort i Estrada, 2019: 22). Era una manera d'explicar als vianants del Passeig de Gràcia que el senyor Amatller, a més de xocolater (també hi havia imatges esculpides representatives de l'ofici de xocolater), era fotògraf.

⁷⁷ Sánchez Vigil, Juan Miguel. "Amatller i Costa, Antoni". *Diccionario Biográfico Real Academia de la Historia* [Consulta: febrer 2020] <http://dbe.rah.es>

⁷⁸ Havia estat el fotògraf oficial de l'Exposició Universal del 1888. A principis del s. XX va traslladar el seu estudi als baixos de la Casa Lleó Morera, a pocs metres de la Casa Amatller (Alcolea, 2002: 35).

⁷⁹ A la Fundació Amatller es conserven els negatius, les corresponents còpies positives per ser projectades i visualitzades amb visor estereoscòpic, i l'àlbum amb les còpies sobre paper seleccionades i muntades pel propi autor.

⁸⁰ Es conserva el permís de l'Ajuntament de Barcelona per legalitzar el 4t pis (superant l'alçada legalment permesa), enderrocar la façana i aixecar-la de nou, i construir un taller de fotografia (AFA. Fons família. 31/05/1899. Ref. 231 Reforma-Caixa 3). Aquest permís extraordinari només es concedia als fotògrafs per instal·lar els seus estudis als terrats dels edificis, quan la llum natural era indispensable (Alcolea, 2002: 39). També es conserva la denúncia del Ayuntamiento Constitucional de Barcelona (presidència) per l'alçada de la façana i l'ordre per suspendre les obres de la casa (AFA. Fons família. 07/12/1899. Ref. 232. Reforma-Caixa 3), una carta per fer cas omís a la denúncia per l'alçada de la casa requerint la detenció de les obres en les pròximes 24h (AFA. Fons família. 24/01/1900. Ref. 258. Reforma-Caixa 3), i la contestació a una instància presentada per Antoni Amatller per seguir les obres en la que diu que li donen permís per fer un mirador sobre el terrat de la casa (AFA. Fons família. 05/02/1900. Ref. 259. Reforma-Caixa 3). Finalment, Antoni Amatller va fer cas omís i va acabar pagant la multa "*por no cumplimentar la orden de derribo de la altura procedente de la casa*"; es conserva l'abonament de la infracció signada per l'Alcaldia Constitucional de Barcelona (AFA. Fons família. 17/03/1900. Ref. 39. Factures-Caixa 2).

3.3. Entorn social

Antoni Amatller estava vinculat a una de les principals institucions empresarials del país, l'Institut del Foment del Treball Nacional, de la qual va ser nomenat vocal de la junta directiva el 1886⁸¹. Aquesta institució havia nascut el 1879 per contrarestar el caire massa oficial que havia adquirit la Junta de Fàbriques. Fou resultat de la fusió del Foment de la Producció Nacional i l'Institut Industrial de Catalunya, aquest últim fundat el 1848 per Joan Illas i Vidal, defensor del proteccionisme i d'una visió particularista del desenvolupament industrial català⁸². Aquesta institució fou una de les palanques del desvetllament polític i espiritual del país (Vicens i Vives, 1986: 119); els seus fulletons evidenciaven una presa de consciència industrialista a Catalunya que precedia la presa de consciència política que vindria més endavant (Artal, 1991: 45-51).

Pel que fa a la política, ara per ara no tenim cap indicatiu de participació o afiliació en cap partit, però sí que va estar vinculat a una important institució catalanista com fou el Centre Excursionista de Catalunya, del qual fou escollit vocal l'any 1906⁸³. Per altra banda, Martí (2004: 131) no anomena Amatller entre els fabricants de xocolata participants en l'Exposició Universal del 1888; mentre que sí menciona els altres dos grans fabricants de la ciutat, Juncosa i Boix, i molts d'altres. La no participació d'Amatller, a diferència dels altres grans fabricants, si fem cas a Martí, podria haver suggerit una vinculació ideològica amb Valentí Almirall i el seu catalanisme progressista contrari a l'esdeveniment⁸⁴. Però

⁸¹ La Vanguardia 12/02/1886, p. 4. Hemeroteca La Vanguardia. Detalla la constitució de les juntes consultiva i directiva del "Instituto de Fomento del Trabajo Nacional". A l'arxiu de l'empresa es conserva un llibret amb els Estatuts de Foment del Treball, datat el 1879 (AFA. Fons empresa. 6/7/1879. Ref. 203/001). Antoni Amatller havia sigut soci de Fomento de la Producción Española, almenys des del 1881; tal com demostra un rebut de 5 pessetes pel pagament de la quota de soci (AFA. Fons empresa. 15/9/1881. Ref. 205/002).

⁸² Joan Illas i Vidal (1819-1876) fou un dels economistes que més va contribuir a l'enriquiment del pensament econòmic català. Es plantejava quin rol havia de jugar una Catalunya industrialitzada dins d'una Espanya que no la tenia gens en compte a l'hora d'establir aranzels. Es queixava de la manca de suport del govern de Madrid a la indústria. Després de Jaumeandreu, Illas i Vidal fou dels primers economistes que procuraren construir un cos teòric que interpretés la realitat econòmica de l'època, d'acord amb els interessos de la burgesia industrial catalana.

⁸³ La Vanguardia 25/06/1906, portada (la notícia apareix en un breu). Hemeroteca La Vanguardia

⁸⁴ Valentí Almirall fou l'impulsor del catalanisme progressista, fundador del Centre Català i contrari a aquest esdeveniment. El seu posicionament en contra de l'Exposició Universal li va valdre moltes crítiques provinents de la burgesia i una pèrdua de suport per part d'aquest grup. Una escissió del Centre Català, liderada per Enric Prat de la Riba, Lluís Domènech i Muntaner i Josep Puig i Cadafalch, va saber recollir aquest malestar conformant un nou partit més proper als interessos de la burgesia catalana, la Lliga de Catalunya.

una notícia de la revista setmanal La Ilustración, que detalla els expositors de l'àmbit alimentari i confirma la presència d'Amatller⁸⁵, l'allunya d'un hipotètic suport al corrent polític d'Almirall; que fracassà precisament per la manca de recolzament de la burgesia industrial que el considerava massa republicà.

El 1903 Antoni Amatller apareixia com a representant dels fabricants de xocolates en una comissió dels fabricants que utilitzaven el sucre com a matèria primera (“*galletas, grajeas, bombones, chocolates, dulces y licores*”) per protestar i mostrar la seva indignació per les “*inexactas manifestaciones*” fetes pel marquès de Guadalmina sobre l'ús de sacarina en la fabricació dels seus productes⁸⁶. La liberalització de la fabricació de la xocolata durant els anys 30 del segle XIX havia fet augmentar la competència, i aquesta, juntament amb la llibertat per barrejar substàncies, havia provocat un notable increment de les denúncies d'adulteració entre fabricants⁸⁷.

També estigué vinculat a la Societat Econòmica d'Amics del País, tot i que no sabem en quin grau ni si hi va exercir algun càrrec. Dos dels premis que concedia anualment aquesta institució, “*Premios a la constancia y fidelidad al trabajo*”, procedien de la “*fundación establecida a la memoria del señor don Antonio Amatller y Costa*”. Cadascun d'aquests premis estava dotat amb un diploma i 500 pessetes. Es reconeixia al “*criado o servidor*

⁸⁵ La Ilustración n° 436, 10-03-1889. Biblioteca Nacional de España: “*Cuanto á los productos alimenticios, han tenido digna representación en las fábricas de chocolate, que como la de Matías López, la Colonial, de Madrid, Venancio Vázquez, de Valencia, Hijos de Olegario Juncosa, Jaime Boix, y Amatller, de Barcelona [...].*”

⁸⁶ La Vanguardia 22/03/1903, p. 3. Hemeroteca La Vanguardia: “*Los industriales que tuvieron el honor de dirigirse al Excmo. señor ministro de Hacienda para que no se tomase acuerdo relativo al asunto trust azucarero sin más títulos nobiliarios que el que se han ganado con sus industrias tienen la alta honra de dirigirse á la prensa protestando enérgicamente de la manifestación que aparece en el remitido que va dirigido á la misma el marqués de Guadalmina, en la cual parece señalar insidiosamente á los que rechazan la formación del trust azucarero como á industriales que emplean en sus manufacturas la sacarina, calumnia que pone de relieve á su autor ser desconocedor de nuestras industrias y á quien los suscritos invitan á una minuciosa inspección de sus productos para dar un mentís á su falsa é inverosímil manifestación*”.

⁸⁷ La Reial Ordre del 12 de desembre del 1832 autoritzava fer la xocolata amb els ingredients que es volgués i barrejar els ingredients de forma mecànica. El 1834, un estatut reial i els Decrets de gener de 1834 i de desembre de 1836 proclamaven la llibertat d'indústria que comportaria la supressió dels gremis. El desmantellament de les estructures gremials va obrir la fabricació de xocolata a tothom qui volgués, i a més, es podia fer sense les limitacions a nivell d'ingredients i procediments de fabricació que havien regulat aquestes antigues organitzacions. La pràctica de l'adulteració es va descontrolar (Sant, 2017: 278). Tanmateix, Martí (2004: 73) suggereix que part de les acusacions d'adulteració podien ser motivades només per desacreditar la competència. Sobre les regulacions estatals en la producció de xocolata, vegeu Guillem-Llobat (2011: 252-269).

domestico que mayores pruebas haya dado de adhesión y afecto a sus principales.”⁸⁸

Aquest organisme creat a Barcelona el 1822 es convertí en un important espai de combat polític després que la llei del 8 de febrer del 1877 li atorgués vot en l’elecció dels senadors del regne (Vicens i Vives, 1986: 120).

Antoni Amatller fou contemporani del que Vicens i Vives (1986: 178) anomenà la generació de la Renaixença; personalitats de la cultura, la ciència, l’economia i la política que van accedir a l’esfera pública entre 1868 i 1876: Jacint Verdaguer, Serafí Pitarra, Àngel Guimerà, Narcís Oller, el Bisbe Torras i Bages, Valentí Almirall o el Doctor Bartolomé Robert, entre molts d’altres. Es relacionà amb reconeguts fotògrafs com Antonio Pisaca, Adolf Mas i el ja mencionat Pau Audouard; i amb personalitats de l’univers cultural i artístic barceloní, com Josep Lluís Pellicer, Apelles Mestres i Alexandre de Riquer, que col·laboraren amb els seus dibuixos en la il·lustració de rètols i cromos per a la seva empresa (Naranjo, 2002: 19).

Com a membre de l’elit barcelonina, no podia faltar al centre neuràlgic de la socialització d’aquest grup, el Cercle del Liceu⁸⁹, del qual era accionista⁹⁰. Però més enllà de les seves relacions personals vinculades a l’àmbit de la fotografia o l’art, no se li coneixen amistats estretes dins del món empresarial. Sí que mantingué una relació d’amistat, amb Josep Garí i Cañas (1854-1925), financer i soci fundador, juntament amb Manuel Arnús i Fortuny⁹¹ de la Banca Arnús i Garí, l’any 1890 (Llorens, 2010: 370). Antoni Amatller i la seva filla Teresa van viatjar a Egipte i Sudan durant 6 setmanes amb el matrimoni Garí. Josep Garí era parent llunyà de Josep Puig i Cadafalch, qui havia convertit la seva masia familiar d’Argentona en una fabulosa mansió⁹². Santiago Alcolea veu probable que fos Garí qui hagués suggerit a Antoni Amatller el nom de Puig i Cadafalch per reformar la casa que el xocolater havia comprat el 1898 al Passeig de Gràcia (Alcolea, 2019: 13).

⁸⁸ La Vanguardia 19/01/1929, p. 12. Hemeroteca La Vanguardia

⁸⁹ Sobre el Cercle del Liceu i la sociabilitat que alimentava, vegeu Lagoutte (1993).

⁹⁰ AFA. Fons empresa. Llibre Major. 1890. “Apunt de 1.200 Accions Círculo Liceo”.

⁹¹ Nebot del banquer Evarist Arnús i de Ferrer (1820-1890). Aquest havia deixat la seva fortuna al seu fill, però el negoci bancari a mans del seu nebot.

⁹² Explica Santiago Alcolea que en diversos documents sobre com havien de ser els detalls de la casa, Antoni Amatller hi feia constar el seu desig que fossin “com la casa d’Argentona”, referint-se a la residència dels Garí remodelada per Puig i Cadafalch.

Josep Puig i Cadafalch (1867-1956), a més d'arquitecte referent del modernisme català, fou un polític destacat durant el període en què el catalanisme arribà a les institucions i la Lliga Regionalista esdevingué hegemònica a Catalunya. Seguí una carrera ascendent; des de la participació en la fundació de la Lliga el 1901⁹³, com a regidor de l'Ajuntament de Barcelona entre 1902 i 1905 (des d'on impulsà la creació de la Junta de Museus) i com a diputat a les Corts de Madrid el 1907 (Alcolea, 2008: 13). El cognom Puig i Cadafalch ha quedat per sempre lligat al cognom Amatller gràcies a la casa del Passeig de Gràcia, però sembla que mai hi va haver una relació de confiança entre ambdues figures. Santiago Alcolea explica que Antoni Amatller i Josep Puig i Cadafalch van acabar malament⁹⁴, fins al punt que les obres de la Casa Amatller les va acabar el mestre d'obres Emili Sala⁹⁵, el mateix que havia construït la fàbrica Amatller⁹⁶.

Finalment, cal valorar també les relacions que mantingué amb altres membres de la burgesia industrial barcelonina durant les estades estiuenques a Ripoll. A finals del XIX els Pirineus Orientals s'havien convertit en una de les principals zones d'estiueig de la burgesia barcelonina; especialment Camprodon, anomenada "la Suïssa dels barcelonins" (Bosch de la Trinxeria, 1978: 343); però també Puigcerdà o Ripoll, on arribà el tren el 1880 i la burgesia industrial del moment es reunia a l'exclusiva Societat El Casino de Ripoll (Bosch i Datzira, 1991).

3.4. Empresari innovador

Antoni Amatller construï la seva pròpia imatge d'home d'èxit i la vinculà a la imatge de la seva empresa. La marca Chocolate Amatller evolucionà gràcies a les transformacions que impulsà, començant per l'ampliació del negoci pocs anys després d'haver-se'n fet càrrec, amb tan sols 21 anys. Reorganitzà l'empresa posant en pràctica els coneixements adquirits durant el seu viatge a França i Suïssa. El 1878 feu alçar una fàbrica moderna a

⁹³ Un cop ja havia acabat la seva feina a la Casa Amatller.

⁹⁴ Segons li havia explicat Josep Gudiol, nebot de Mossèn Gudiol i primer president de la Fundació Amatller.

⁹⁵ AFA. Fons família. Pagament. 22/06/1900. "A Josep Puig i Cadafalch per les obres de la casa". Ref. 127. AFA. Fons família. Factura. 30/06/1900. "A nom d'Emili Sala com a mestre d'obres." Ref. 117.

⁹⁶ També fou el responsable de l'esplèndid panteó familiar construït al cementiri de Montjuïc.

la principal zona fabril de la ciutat, Sant Martí de Provençals (Poblenou), que arribà a tenir 150 treballadors⁹⁷. Les oficines i magatzems del carrer Manresa seguiren funcionant.

La fàbrica es va dotar amb la maquinària més moderna de l'època, d'origen francès i alemany, la qual cosa va permetre produir amb la qualitat que permetien els últims avenços tecnològics i iniciar un camí cap al lideratge a l'Espanya de finals del s. XIX (Fossas, 2002: 52; Alcolea, 2001: 33; Martí, 2004: 124-128). Sabem que la fàbrica comptava des d'un inici amb màquines de vapor i que aquestes fins i tot funcionaven de nit el 1879⁹⁸, saltant-se la normativa, la qual cosa podria indicar que les instal·lacions superaven el ple rendiment. El 1882 l'empresa va comprar un mesclador de Beyer Frères⁹⁹, el 1894 comptava amb 2 motors de 10 i 35 cv¹⁰⁰, i el 1890 comprà una màquina frigorífica Raoul Pictet¹⁰¹. La fàbrica fou ampliada per primera vegada el 1886 amb un pis més¹⁰² i de nou el 1911.

Durant els anys immediatament posteriors a l'obertura de la fàbrica, Amatller seguia venent productes colonials (cacau, sucre, cafè, te, etc.); a Barcelona la gent tenia un accés més fàcil a aquests productes que a comarques, i per això aquests triomfaven a Lleida, Menorca, o fins i tot a la Franja. Ràpidament, la comercialització de la xocolata va superar geogràficament el mercat ja consolidat dels ultramarins. Als anys 80 la xocolata Amatller arribava a tot el territori català, des de La Jonquera fins a Tortosa; Aragó (Monzó, Saragossa, Osca), les Illes Balears (Palma, Maó, Ciutadella), el País Valencià (Alzira,

⁹⁷ Aquesta xifra apareix al web oficial de Chocolate Amatller www.chocolateamatller.com [Consulta: 10/2/2020]. Imaginem que correspon al període de direcció de Teresa Amatller, a partir de 1910. L'estudi dels llibres Major revela una quantitat menor, al voltant dels 100 treballadors aproximadament, entre 1878 i 1910.

⁹⁸ Arxiu Municipal Districte de Sant Martí (ADSM). Reclamació. 20/08/1879. "El veí Domingo Figueres es queixa a les autoritats municipals pel soroll d'una màquina que funciona dia i nit dins la fàbrica del Sr. Amatller, saltant-se la prohibició de treballar des de les 9 de la nit fins a l'alba". Ref. 0102_00_1879.

⁹⁹ AFA. Fons empresa. Carta comercial. 13/2/1882. "Compra d'un mesclador a Beyer Frères - machines et installations (fabricant de màquines per perfumeria, xocolateria i pastisseria)". Ref. 215/046.

¹⁰⁰ Nadal i Tafunell (1992: 319)

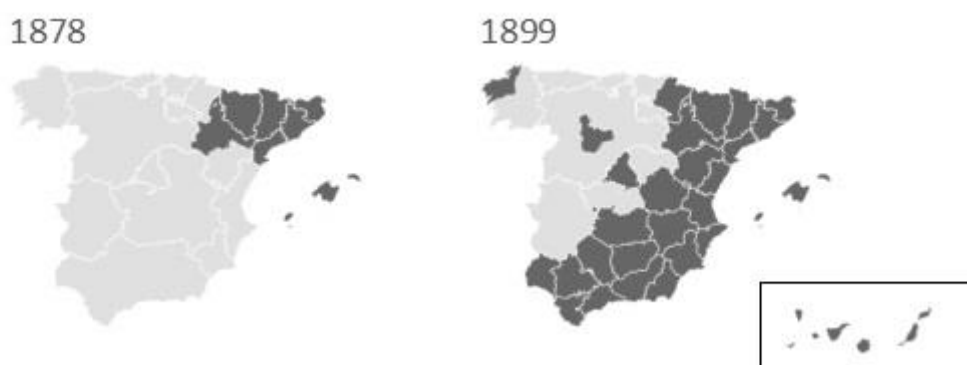
¹⁰¹ S'utilitzava per refredar la pasta de xocolata i poder-la emmotllar. A l'arxiu de la Fundació Institut Amatller d'Art Hispànic es conserven dos plànols originals de la màquina frigorífica fabricada per la Compagnie Industrielle des Procédés Raoul Pictet (París, 1889). Aquesta empresa va ser la inventora i tenia la patent de la líquefacció dels gasos, i a la fàbrica Amatller la utilitzaven com a màquina de gel (AFA. Fons empresa. Llibre Major. 1890. "Apunt de compra per 128.911 rals").

¹⁰² ADSM. Sol·licitud i permís d'obres. 20/2/1886 - 3/4/1886 "Sol·licitud d'obres signada per l'arquitecte Francisco Mariné. Hi consta l'adreça del Passeig del Cementiri, 138 (actualment Avinguda Icària, 142; cantonada amb el carrer Hortolanos). El permís fou concedit el 3 d'abril del mateix any per l'arquitecte municipal Pere Falqués". Ref. 0895_00_1886.

Castelló, València, Alacant), Múrcia i Madrid (Aranjuez). Ben aviat, Andalusia (Màlaga, Almeria, Sevilla) es convertí en un dels principals mercats per a la xocolata Amatller; a Sevilla hi tenia un representant permanent¹⁰³ (Alcolea, 2002: 37).

La seva política comercial es basava en una extensa xarxa de distribució formada per més de vuitanta agents el 1883 que arribaven tant a les grans botigues de colonials com als petits comerços. Però l'exportació encara es resistia malgrat l'oferta d'alguns comercials interessats en representar la marca a França¹⁰⁴. Al acabar la primera dècada del segle XX, comptava amb vuit viatjants¹⁰⁵ i cinquanta-vuit representants a la resta de l'Estat i Amèrica (Cabana, 1994: 212-215; Fossas, 2002). El 1887, un dels seus representants comercials que ha viatjat a Maó, explica en una carta que Amatller domina el mercat, superant al seu principal competidor, Chocolata Juncosa¹⁰⁶.

Mapa 1: Expansió geogràfica comercial Chocolates Amatller

FONT: Elaboració pròpia a partir del Llibre Major del 1878 i del Llibre Diari del 1899. AFA. Fons empresa

L'altre punt fort de la política comercial de l'empresa fou la creació d'una marca líder en prestigi. El 1881 es va registrar la marca "A. Amatller" i el 1903, "Chocolates Amatller".

¹⁰³ Sembla que la important col·lecció d'Antoni Amatller va començar gràcies a aquest representant que el va informar que la Col·lecció Caballero-Infante d'art romà estava en venda.

¹⁰⁴ AFA. Fons empresa. Carta. 12/8/1882. "Monsieur Pétit, de Baumes (França), ofereix els seus serveis de representació comercial a França; demana preus i condicions". Ref. 215/069.

¹⁰⁵ A través de les cartes comercials hem seguit els viatges i les comandes de Carlos Guart entre octubre de 1881 i octubre de 1883 per Girona, La Bisbal, Vic, Hostalric, Mataró, Manresa, Sitges, Tarragona, Reus, Valls, Lleida, Tàrraga, Castelló, València, Múrcia, Palma i Maó (AFA. Fons empresa. Cartes comercials. 10/1881-10/1883. "9 feixos d'entre 5 i 20 fulls de diferents dates". Ref. 205/014 a 022).

¹⁰⁶ AFA. Fons empresa. Carta comercial. 14/5/1887. "José Rostán (o Román) des de Maó". Ref. 215/030.

Amb l'objectiu de protegir la marca i evitar possibles còpies o imitadors de la imatge corporativa o del nom, Antoni Amatller va registrar totes les variacions possibles de Chocolates Amatller (singular, plural, A. Amatller, Amatller, etc.) i multitud d'imatges per a l'embalatge¹⁰⁷.

Taula 2: Registres de propietat intel·lectual sol·licitats per Antoni Amatller Costa

Tipus Registre	Nom Registrat	Classificació Niça	Data Sol·licitud	Número d'Expedient	Aprovació	Data Caducitat
Marca	No figura	29	22/01/1880	799	No	-
Marca	A. Amatller	29	15/09/1880	898	Si	26/03/1881
Marca	A. Amatller (ampliació)	29	15/09/1880	898 Bis	Si	16/11/1902
Marca de Fàbrica	Amatller	29	26/06/1902	8774	Si	22/03/1933
Marca	Chocolates Amatller	29	30/06/1903	10077	Si	07/04/1980
Marca	Chocolate de San Ygnacio de Loyola	29	30/06/1903	10077 Bis 1	Si	10/06/1949
Marca	Chocolate de San Ignacio de Loyola	29	30/06/1903	10077 Bis 2	Si	10/06/1949
Marca	Chocolate Puro Garantizado por la Casa Amatller	29	30/06/1903	10077 Bis 3	Si	10/06/1949
Marca	Chocolate Popular Barcelona	29	30/06/1903	10077 Bis 6	Si	10/06/1949
Marca	Chocolate Amatller	29	30/06/1903	10077 Bis 6	Si	10/06/1949
Marca	Chocolate Amatller Clase Extra Fina	29	30/06/1903	10077 Bis 7	Si	10/06/1949
Marca	Chocolate de A. Amatller	29	30/06/1903	10077 Bis 8	Si	10/06/1949
Marca	No figura (només imatge)	29	30/06/1903	10077 Bis 9	Si	10/06/1949
Marca	Amatller Barcelona	29	30/06/1903	10077 Bis 10	Si	10/06/1949
Marca	Amatller	29	30/06/1903	10077 Bis 11	Si	10/06/1949
Marca	Amatller	29	30/06/1903	10077 Bis 12	Si	10/06/1949

Font: Elaboració pròpia a partir de les dades de l'Oficina Española de Patentes y Marcas

¹⁰⁷ Fins i tot va registrar la marca de xocolata de "Ignasi de Loyola". Només en dues ocasions li van denegar les sol·licituds. Pel que respecta a les patents de producció, només en van registrar una (ja en època de la Teresa) per a la fabricació de xocolata amb coco. Oficina Española de Patentes y Marcas www.oepm.es [Consulta: 5/1/2020].

Amb l'objectiu d'ampliar el mercat i expandir comercialment la marca per tota Espanya, l'empresa inicià una estratègia publicitària que, a més d'una imatge comercial que encara avui perdura, també generà un conjunt de material gràfic de gran qualitat molt valorat pel món del col·leccionisme. Tenim constància d'aquesta producció gràfica almenys des del 1886, provinent d'Itàlia¹⁰⁸, i a partir del 1888 produïda també gràcies a una màquina litogràfica de la pròpia empresa¹⁰⁹. La política de ventes de la casa es va reforçar amb els calendaris de regal¹¹⁰, els anuncis publicitaris que es publicaven als diaris barcelonins, un cartellisme de primer nivell dissenyat per artistes reconeguts com el pintor txec Alphonse Mucha¹¹¹, i una nova estratègia comercial: les col·leccions de cromos dibuixats per artistes com Pellicer o Apelles Mestres; o en diferents formats, troquelats o diorames importats d'Alemanya¹¹². Algunes d'aquestes col·leccions foren impreses pel taller d'Hermenegild Miralles¹¹³, estendard de la revolució de les arts gràfiques a Catalunya (Armengol, 2015) i fundador i primer director de la revista Hispania, publicació artística i literària estretament lligada al moviment modernista.

Els antecedents d'aquesta política de màrqueting els trobem en el fabricant de xocolates madrileny Matías-López, que el 1871 va publicar el primer cartell anunciador a Espanya (1r cartellisme) dibuixat per Francisco Ortego Vereda (Blázquez, 2018). La pionera en la distribució de cromos amagats a les tauletes de xocolata fou la francesa Chocolat Poulain el 1884 (Armengol, 2015). Però segurament, el principal referent fou la francesa Chocolat Menier, que experimentà un gran creixement comercial gràcies als cartells publicitaris creats per Firmin Bouisset a partir de 1893. Aquests mostraven una nena escrivint en una

¹⁰⁸ AFA. Fons empresa. Carta comercial. Novembre i desembre 1886 “Quatre cartes comercials dels proveïdors d'arts gràfiques Gaffuri & Gatti (Bèrgam)”. Ref. 215/075 a 078. - Llibre Diari. 1894 “Apunts comptables Gaffuri & Gatti”.

¹⁰⁹ AFA. Fons empresa. Llibre Diari. 1888. “Apunt d'una màquina litogràfica valorada en 51.320 reals”.

¹¹⁰ Tenim constància de l'existència d'aquests calendaris, almenys des del 1886, per la carta comercial d'un client de Granollers, Joaquin Cunillera, que aprofita la comanda per preguntar quan rebran els calendaris (AFA. Fons empresa. Carta comercial. 22/2/1886. Ref. 210/013). El març del 1887 un altre client de Vilafranca es queixa del comercial perquè no li ha servit els calendaris esperats (AFA. Fons empresa. Carta comercial. 1/3/1887. Ref. 215/008).

¹¹¹ Abans dels cartells realitzats per Alphonse Mucha els anys 1899-1900-1901, ja tenim constància de la distribució de cartells a les botigues, almenys des del 1887, gràcies a una carta comercial d'un client d'Aranjuez, Vda. De G. Ruiz, que aprofita la comanda de xocolata per reclamar l'enviament de cartells (AFA. Fons empresa. Carta comercial. 14/5/1887. Ref. 215/036).

¹¹² AFA. Fons empresa. Llibre Major. 1899. “Apunt compra de cromos diorama a Alemanya”.

¹¹³ AFA. Fons empresa. Llibre Diari. 31/12/1898 “Al balanç de tancament de l'any, figura un saldo de deute (passiu) de 975 ptes. a favor d'Hermenegild Miralles”.

paret o finestra el nom de la marca amb un tros de xocolata. L'estratègia de vincular la dolçor del producte amb la innocència de la nena obtingué un gran èxit i esdevingué un símbol reconegut internacionalment. A finals del segle XIX, Chocolate Amatller també utilitzà els motius infantils amb finalitats comercials, distribuint cromos troquelats on apareixien nens prenent xocolata, un cavallet-balanci, o un nen pujant una escala. Al desconèixer l'any exacte de la seva edició, no podem determinar si aquesta temàtica vingué influïda per l'èxit de Menier.

No obstant, Chocolate Amatller triomfà comercialment gràcies a una imatge ben diferent, totalment vinculada a l'estètica modernista, amb figures femenines guarnides amb motius vegetals. El 1885 ja en tenim una primera mostra en la col·lecció de cromos "Dones modernistes" il·lustrada per Gaspar Camps (taula 3). El 1898 Codorniu celebrà un concurs de cartells, amb participació de Casas, Llimona o Utrillo. L'obra guanyadora de Julio Tubilla, però sobretot les dues obres finalistes de Ramon Casas, esdevingueren imatges icòniques de la marca que, com el cas d'Amatller, segueixen sent utilitzades en l'actualitat. Aquests cartells representen la sofisticació i l'elegància a través de personatges de classe alta (Giralt, 2006: 248; Eroles, 1994: 94).

L'art s'havia posat al servei de la publicitat i Antoni Amatller en prengué bona nota; aquell mateix any encarregà el primer de tres cartells a Alphonse Mucha, un dels grans exponents de l'Art Nouveau, qui elevà la bellesa i l'elegància del cartellisme a la seva màxima expressió en les edicions dels anys 1899, 1900 i 1901. Els seus rètols mostren la bellesa femenina d'una forma al·legòrica. El cartell del 1902, d'autor desconegut, segueix la mateixa estètica modernista, però la figura femenina que hi apareix ja no és una mena de fada sinó que es tracta clarament d'una senyora burgesa que es troba asseguda en un escriptori amb una biblioteca de fons, més en la línia del cartellisme de Codorniu.

Aquesta identificació de la xocolata Amatller amb la burgesia benestant ja s'havia vist abans dels cartells de Mucha, tant en els cromos com en els calendaris publicitaris. En la portada del calendari del 1895 apareixia un matrimoni vestit amb gran elegància en un luxós saló (lloc de trobada de l'alta societat). I en l'edició de 1898 apareixia un altre matrimoni de l'alta societat descansant en una terrassa prop del mar. Sembla evident pensar que l'objectiu era crear una imatge elitista del producte vinculant-lo amb el luxe, l'elegància i la societat benestant. Cap al 1900 (cal verificar amb exactitud l'any) va

aparèixer una col·lecció de 36 cromos litogràfics, il·lustrats per Apelles Mestres, dedicada als cotxes. En tots ells apareixien figures de les classes benestants amb els seus cotxes en circumstàncies molt diverses (Ral, 2007: 319).

La xocolata Amatller era un producte aspiracional; no només dirigit a les classes benestants sinó a tot aquell que aspirés a ascendir socialment; per un mòdic preu, molta gent, també de la classe treballadora, es podia permetre un luxe propi de les elits. Tanmateix, en els calendaris de 1901, 1905 i 1906 aquestes figures que identifiquem amb l'alta burgesia foren substituïdes per motius ornamentals.

Taula 3: Evolució del material gràfic Chocolates Amatller (1885-1905)

<p>1885 Cromo col·lecció "Dones modernistes" Tema: al·legoria femenina Gaspar Camps</p>	<p>1895 Calendari Tema: burgesia Autor desconegut</p>	<p>1898 Calendari Tema: burgesia Autor desconegut</p>	<p>c. 1900 Rètol Tema: burgesia Autor desconegut</p>
<p>1899 Rètol Tema: al·legoria femenina Alphonse Mucha</p>	<p>1900 Rètol Tema: al·legoria femenina Alphonse Mucha</p>	<p>1901 Rètol Tema: al·legoria femenina Alphonse Mucha</p>	<p>1902 Rètol Tema: burgesia Autor desconegut</p>

c. 1900

Cromos col·lecció cotxes

Tema: burgesia

Apel·les Mestres

FONT: Elaboració pròpia a partir del material conservat a l'arxiu de Chocolates Simón Coll

Un altre valor publicitari fou la pròpia persona d'Antoni Amatller. Va construir una imatge d'home cosmopolita que vivia envoltat de luxe i bellesa, i que fabricava xocolata per a les classes benestants. Aquesta imatge contrastava amb la que havia venut de si mateix un altre gran fabricant xocolater que el va precedir i que fou pioner a Espanya tant pel que fa a la industrialització de la fabricació de xocolata com per la implementació d'estratègies publicitàries, el ja mencionat Matías López. En el seu cas, venia la imatge d'un emprenedor d'origen menestral, honest i treballador, que preferia guanyar poc per tal de fer arribar un producte de gran qualitat a les classes humils (Blázquez, 2018). A diferència de Matías López, per tant, Antoni Amatller representava l'empresari ric que no escatimava en ostentació. L'exemple més evident n'és la construcció de la famosa casa del Passeig de Gràcia que vinculà el cognom Amatller amb el modernisme i amb l'exclusivitat, una gran operació de màrqueting.

El 1898 Antoni Amatller comprà l'edifici de Passeig de Gràcia 51 a la família Muntaner¹¹⁴ i posteriorment n'encarregà la reforma a Josep Puig i Cadafalch, qui esdevingué un dels arquitectes modernistes més reconeguts després de signar obres com la Casa Martí (els "Quatre Gats", 1895-1896), la Casa Macaya (1900-1901) o la Casa Terrades ("de les Punxes", 1905). El mateix any 1898, un altre empresari de referència, Manuel Raventós (Codorniu), també havia contactat amb Puig i Cadafalch per realitzar els nous locals industrials que es van construir entre 1902 i 1906, un cop acabada la Casa Amatller (Giralt, 2006: 247). Puig i Cadafalch va remodelar un edifici d'habitatges ja

¹¹⁴ AFA. Fons família. Escritures. 12/03/1898. "Compra Casa Amatller -còpia autèntica-". Ref. 30-escritures caixa 1.

existent, tal com va passar amb d'edifici contigu, la Casa Batlló remodelada per Antoni Gaudí. Es va canviar la façana, la planta noble i els serveis comuns. Per tal d'encabir el laboratori fotogràfic del propietari sota la coberta, l'arquitecte va elevar l'alçada de l'edifici sobrepasant els límits establerts en les ordenances municipals (Mascort i Estrada, 2019: 21). La Casa Amatller, una de les tres joies arquitectòniques que configurarien la coneguda "Illa de la discòrdia"¹¹⁵ del Passeig de Gràcia, fou reformada entre 1898 i 1900. D'aquesta manera, el cognom Amatller fixava residència en l'aparador més privilegiat de la ciutat i quedava lligat per sempre a l'il·lustre cognom Puig i Cadafalch.

3.5. Empresari d'èxit

L'èxit com a empresari i el seu enriquiment formà part de la construcció de la imatge de l'empresa. L'ostentació mitjançant un dels edificis modernistes més destacats del Passeig de Gràcia o un dels primers Hispano Suiza que va circular a la ciutat i que va costar una petita fortuna, lligava el seu propietari a la idea d'exclusivitat que volia transferir al seu producte. Aquesta ostentació fins i tot es va fer present en el majestuós panteó que feu construir al cementiri de Montjuïc¹¹⁶; d'un alt interès artístic i amb unes proporcions fins i tot més grans que la majoria d'esglésies romàniques amb les quals s'inspira¹¹⁷.

La riquesa que acumulà Antoni Amatller provenia de la seva activitat industrial (taula 4). A diferència d'altres empresaris contemporanis que s'enriquien gràcies a l'especulació amb terrenys i propietats, en el seu cas no es registren compra-vendes d'immobles.

¹¹⁵ Juntament amb la Casa Batlló d'Antoni Gaudí i la Casa Lleó-Morera de Lluís Domènech i Muntaner (mestre de Josep Puig i Cadafalch).

¹¹⁶ AFA. Fons família. Testament. 12/04/1903. "Antoni Amatller deixa escrita la voluntat que es construeixi un panteó al cementiri del Sud-oest i s'hi inverteixi un màxim de 50.000 ptes." Ref. 342. Caixa 4.

¹¹⁷ Construït per Emili Sala entre 1911 i 1915, seguint les indicacions de Mossèn Gudiol, i amb escultures d'Eusebi Arnau. És considerada una joia del neoromànic, amb tres absis i cimbori, amb els capitells, impostes i cornises molt ben treballats. Darrera la capçalera hi ha, a més, una creu monumental modernista de gran interès escultòric.

Taula 4: Benefici net de Chocolate Amatller (en pessetes constants de l'any 1898)

	1874	1881	1889	1892	1894
Benefici net	5.435	31.086	112.366	72.138	69.631

FONT: Elaboració pròpia a partir del Llibre Diari dels anys corresponents. AFA. Fons empresa

L'increment de la seva fortuna s'evidencia en l'evolució del valor dels seus actius immobles que, tot i l'amortització anual, va augmentar un 502% entre 1883 i 1898 (taula 5).

Taula 5: Valor dels immobles d'Antoni Amatller (en pessetes constants de l'any 1898)

	1874	1883	1890	1894	1898
Casa de Ripoll	22.781	23.761	27.908	49.800	35.232
Casa Carrer Manresa nº3 ¹¹⁸	33.374	35.746	33.620	32.583	25.956
Casa Carrer Manresa nº10 ¹¹⁹	64.182	82.990	75.783	73.581	54.162
Casa Sant Martí de Provençals				14.327	13.052
Casa Passeig de Gràcia nº101					529.426
Edifici Fàbrica	5.643	87.225	192.112	172.141	136.220
TOTAL	125.980	205.961	301.514	292.632	758.816

Font: Elaboració pròpia a partir del Llibre Major pels anys esmentats (a data 31 de desembre). AFA. Fons empresa.

Per altra banda, els registres comptables revelen un perfil inversor conservador: assegurances i banca, però no ferrocarrils (taula 6). Crida l'atenció la important compra de bitllets hipotecaris de l'illa de Cuba¹²⁰; el 1889 en posseïa per un valor de 169.353 ptes., i un any després, per un valor de 204.792 ptes. El 1891 l'increment d'aranzels a Cuba per a tots els productes no provinents de la península va tensar encara més les relacions entre l'illa i la metròpolis. Entre l'1 de gener del 1891 i el 31 de desembre

¹¹⁸ Edifici d'habitatges de lloguer.

¹¹⁹ Primera fàbrica i residència. Des del 1878, oficines i habitatges de lloguer.

¹²⁰ Gaceta de Madrid. 13/6/1880. El Ministeri d'Ultramar "*en representación del tesoro de la isla de Cuba y con la intervención del Banco Hispano Colonial [...]*" va emetre 750.000 bitllets hipotecaris (deute públic). Aquests bitllets tenien un valor de 500 ptes. cadascun i proporcionaven un interès del 6% anual. A través d'aquest decret es reconeixien aquests bitllets hipotecaris del Tresor de l'illa de Cuba com a efectes públics de l'Estat.

Antoni Amatller va cobrar els bitllets i se'n va anar a un valor més segur, els dipòsits de plata.

Taula 6: Valor de les accions i dipòsits bancaris d'Antoni Amatller (en pessetes constants de l'any 1898)

	1874	1883	1890	1894	1898
Accions del "Comerç"	1.797	204	216	104	100
Accions del "Círculo del Liceo"			189		
Accions del "Banc de Barcelona"		8.383	9.290	9.004	9.478
Accions del "Banc General de Madrid"		5.751	2.592	125	120
Accions del "Canal del Duero"			65	16	15
Accions de "Sociedad de Seguros"	128	128			
Accions de la "Catalana"			459	494	850
Bitllets Hipotecaris de "La Isla de Cuba"			204.792		
Dipòsit Plata al Banc de Barcelona				364.318	400.000
Dipòsit al Banc de Barcelona			27.673	252.136	195.049
TOTAL	1.925	14.466	245.276	626.197	605.612

Font: Elaboració pròpia a partir del Llibre Major pels anys esmentats (a data 31 de desembre). AFA. Fons empresa.

CONCLUSIONS

La mentalitat d'empresari mercantil definida per Hoselitz (apartat 2.1), amb una personalitat tradicional i en sintonia amb les normes socials de la comunitat, es correspondria amb la primera i segona generació dels xocolaters Amatller (pare, tiet i avi d'Antoni Amatller Costa). En canvi, Antoni Amatller Costa, tercera generació de la nissaga, encaixa amb el perfil de l'empresari industrial que, quan és innovador, respon a un caràcter no conformista i un comportament a vegades apartat de l'ortodòxia. Fins el moment, desconeixem quina formació va rebre Antoni Amatller Costa i en quins centres va estudiar. És possible que els llibres Diari, entre 1856 i 1870, continguessin les despeses del pare, Antoni Amatller Ràfols, en la formació del seu fill; però malauradament aquests llibres no es conserven.

El període durant el qual Antoni Amatller regentà l'empresa familiar coincidí amb un entorn caracteritzat per un increment del ritme d'innovació i, al mateix temps, de la incertesa pels canvis en la tecnologia, els mercats i els productes. En aquest context canviant es fan evidents les dues grans potencialitats que podem trobar en un empresari: la capacitat de previsió de futur i adaptació als canvis (reducció d'incertesa) i la capacitat de crear futur (promoció d'innovacions).

Lluny de mostrar cap interacció o col·laboració amb altres empresaris per configurar un grup empresarial, el cas d'Antoni Amatller Costa encaixa en l'esquema clàssic de visionari schumpeterià individualista que va saber aprofitar les oportunitats que li brindaven les innovacions tecnològiques i publicitàries. Va crear una marca, la imatge i el nom de la qual han perdurat fins avui, perquè va superar el que la publicitat estava fent en aquella època en la indústria alimentària. Antoni Amatller va vincular el seu producte a una època, una classe i un estil de vida.

Un primer objectiu de la futura recerca és aprofundir en l'acció publicitària de l'empresa per posar-la en valor respecte als seus competidors i situar-ne la importància en el context d'una indústria alimentària en desenvolupament. El fons de l'empresa (correspondència i comptabilitat) aportarà llum sobre la despesa en màrqueting i sobre les persones encarregades de la producció i distribució del material publicitari. El material gràfic

(cromos, calendaris i cartells) conservat a l'empresa Chocolates Simón Coll permetrà un anàlisi exhaustiu de l'evolució de la imatge publicitària de l'empresa.

Un segon objectiu és dibuixar la xarxa social en la que participà Antoni Amatller i estudiar-ne la influència en la seva activitat empresarial. La seva gran producció de fotografies, conservada a la Fundació Amatller, a més de mostrar-ne els interessos artístics, dibuixen el seu univers privat configurat per la seva família immediata (la seva filla Teresa i la minyona Justa) i les seves amistats retratades durant els viatges, les excursions, les festes, a les seves propietats, etc. Hi ha molt material per explorar i figures per identificar, com els Degollada (farmacèutics), que apareixen en diverses fotos. Els centenars de postals conservades seran una altra font per construir el mapa d'amistats i coneixences.

Aquesta xarxa haurà de recollir tant les “strong ties”, familiars i amistats més íntimes, com les “weak ties”, persones amb les que va estar vinculat esporàdicament per múltiples motius; com ara Damià Mateu, empresari i polític influent proper al rei Alfons XIII, propietari d'Hispano Suiza, amb qui es devia relacionar amb motiu de la compra d'un dels primers vehicles de la marca. Tal com indica la teoria de xarxes empresarials i capital social, els contactes puntuals poden haver estat determinants a l'hora d'incorporar innovacions exteriors i coneixement que és difícil d'obtenir en el petit món dels contactes familiars. La participació en institucions tant culturals com econòmiques pot ser una font de “weak ties” importantíssima, raó per la qual caldrà també explorar els seus arxius, començant per l'Arxiu de Foment¹²¹, i seguint pels arxius del Cercle del Liceu, el Centre Excursionista de Catalunya, la Societat Econòmica d'Amics del País, la Societat El Casino de Ripoll, etc.

El fet que el 1903 Antoni Amatller s'erigís com a representant dels fabricants de xocolata davant del ministre d'Hisenda, porta a pensar que devia tenir bones relacions amb els altres empresaris xocolaters. Serà clau determinar fins a quin punt els fabricants del sector establiren mecanismes de col·laboració entre ells per afrontar, entre d'altres, tota la problemàtica de l'arribada de la matèria primera (cultiu, transport, preus, etc.) tan ben estudiada per Jordi Sant i Gisbert (2017). En un sector tradicionalment no integrat

¹²¹ Dipositat a la Biblioteca de la Facultat d'Economia de la Universitat de Barcelona.

verticalment (la francesa Chocolat Menier era l'excepció¹²²), les relacions de confiança entre productors de cacau i transportistes¹²³, per una banda, i fabricants de xocolata, per l'altra, havien de marcar la diferència a l'hora d'aconseguir una matèria primera de qualitat i a un preu competitiu.

¹²² A finals del segle XIX, Menier va comprar plantacions de cacau a Nicaragua, disposava d'una flota de vaixells, va adquirir una línia de ferrocarril i refineries de sucre, i comptava amb més de 2000 treballadors vivint en una colònia (Clarence-Smith, 2000: 73).

¹²³ Bona part del cacau que arribava a Barcelona procedent de Bioko era controlat per una sèrie de cases comercials, anomenades receptores, que el venien als majoristes o directament als fabricants de xocolata. Moltes d'aquestes cases pertanyien als mateixos terratinents productors, que controlaven així la matèria primera des de l'origen fins que arribava a les fàbriques (Sant, 2017: 70).

BIBLIOGRAFIA

Autor desconegut (1929) *Una industria secular. 1797-1929*. Barcelona: Chocolates Amatller S.A.

ALCOLEA, Santiago (2002) "Antoni Amatller Costa (1851-1910)". *El museu domèstic. Un recorregut per les fotografies d'Antoni Amatller*. Barcelona: Fundació La Caixa

ALCOLEA, Santiago; CARBONELL, J.A.; VÉLEZ, N. (2005) *Le Gran Tour. El viatge d'Antoni Amatller al Marroc l'any 1903*. Barcelona: Fundació Amatller

ALCOLEA, Santiago (2008) "La missió arqueològica-jurídica de l'Institut d'Estudis Catalans a la Vall d'Aran i l'Alta Ribagorça". *La missió arqueològica del 1907 als Pirineus*. Barcelona: Obra Social Fundació "La Caixa" i Fundació Institut Amatller d'Art Hispànic

ALCOLEA, Santiago (2019) "El viatge dels Amatller a Egipte i el Sudan". *Egipte 1909. El viatge dels Amatller a la terra dels faraons*. Barcelona: B the travel Brand Xperience i Fundació Institut Amatller d'Art Hispànic

ARMENGOL, Cristina (2015) "Els cromos de la xocolata, un petit tresor a cada rajola". Llibreteca. Vilaweb [Data de consulta: 14/02/2020] www.vilaweb.cat

ARTAL, Francesc (1991) *Pensament econòmic català 1840-1898: del proteccionisme al regionalisme econòmic*. Tesi doctoral dirigida per Ernest Lluch. Departament d'Història i Institucions Econòmiques. Universitat de Barcelona

BADIA, Marc et al. (2012) "Redes sociales y negocios. La red de inversión del Banco de Barcelona en la economía catalana a mediados del siglo XIX". A *Investigaciones de Historia Económica - Economic History Research* [http://dx.doi.org/10.1016/j.ihe.2012.10.016]

BAUMOL, William (1990) "Entrepreneurship: Productive, Unproductive, and Destructive". *The Journal of Political Economy*, vol. 98, nº 5, Part 1. Chicago: The University of Chicago Press (pp. 893-921)

BAUMOL, William (2010) *The Microtheory of Innovative Entrepreneurship*. New Jersey: Princeton University Press

BENDIX, Reinhard (1956) *Work and Authority in Industry: Ideologies of Management in the Course of Industrialization*. New York: John Wiley and Sons

BLASCO, Yolanda (2006) *La modernización de las finanzas catalanas. El banco de Barcelona 1844-1856*. Tesi doctoral dirigida per Carles Sudrià. Barcelona: Universitat de Barcelona

Publicacions derivades:

BLASCO, Yolanda (2007) "La aparición del Banco de Barcelona, 1844-1848". A *Barcelona Quaderns d'Història*, 11 (pp. 177-196)

- BLASCO, Yolanda i PLA, Lluïsa (2009) "Manuel Girona, el fundador de la banca moderna". A *Revista de Historia Social*, 64 (pp. 79-98)
- BLASCO, Yolanda i SUDRIÀ, Carles (2009) *El banc de Barcelona 1844-1874. Història d'un banc d'emissió*. Barcelona: Generalitat de Catalunya
- BLASCO, Yolanda i SUDRIÀ, Carles (2016) *El banc de Barcelona 1874-1920. Decadència i fallida*. Barcelona: Universitat de Barcelona
- BLÁZQUEZ, Luis Fernando (2018) "Galerías temáticas de grandes empresarios: Matías López". *Archivo Histórico de la Oficina Española de Patentes y Marcas*. [Data de consulta: 20/04/2020] www.historico.oepm.es
- BOSCH i DATZIRA, Amàlia (1991) *Els ateneus de Catalunya, 1854-1990*. El Prat del Llobregat: Federació d'Ateneus de Catalunya
- BOSCH DE LA TRINXERIA, Carles (1978) *Records d'un excursionista* (1ª edició del 1887). Barcelona: Selecta
- CABANA, Francesc (1994) *Fàbriques i empresaris. Els protagonistes de la revolució industrial a Catalunya*, vol. 4. Barcelona: Enciclopèdia Catalana
- CABANA, Francesc (1996) *La Burguesia catalana. Una aproximació històrica*. Barcelona: Proa
- CABANA, Francesc (1998) *Episodis de la burgesia catalana*. Barcelona: Proa
- CABANA, Francesc (coord.) (2006) *Cien empresarios catalanes*. Madrid: LID Editorial Empresarial SL
- CABRERA, Mercedes i DEL REY, Fernando (2002) *El poder de los empresarios. Política y economía en la España Contemporánea*. Madrid: Taurus
- CAÑAMERAS, Guillem (2013) *La trajectòria de Josep Gudiol Ricart entre 1930 i 1940. Contribucions i aportacions al seu estudi*. Tesina de Màster en Estudis Avançats en Història de l'Art. Barcelona: Universitat de Barcelona
- CAMINAL, Montserrat (1989) "La fundació de l'Institut Agrícola Català de Sant Isidre: els seus homes i les seves activitats (1851-1901)". *Recerques*, 22 (pp. 117-135)
- CARRERAS, Albert (2005) *L'economia barcelonina durant el Sexenni: entre les oportunitats d'enriquiment i les amenaces de la liberalització*. Transcripció de la intervenció oral a la sessió de treball del XI Congrés d'Història de Barcelona, 30/11/2005. Universitat Pompeu Fabra. Barcelona: Quaderns d'Història
- CARRERAS, Albert i TAFUNELL, Xavier (2010) *Historia Económica de la España Contemporánea (1789-2009)*. Barcelona: Crítica
- CASAS, Sònia (2018) "La vida a l'altre bàndol". *SAPIENS*, 198 (pp. 54-57)
- CASSON, Mark (2003) *The Entrepreneur. An Economic Theory*. Cheltenham: Edward Elgar Publishing Ltd.

COLL, Maria (2018) “Història de la fabricació de la Xocolata Amatller”. “El llegat dels Amatller”. “Els missatges publicitaris de la Xocolata Amatller”. “Els cartells publicitaris Amatller”. “La publicitat Amatller en petits objectes quotidians”. *Chocolate Amatller*. Web oficial. [Data de consulta: 22/12/2018] www.chocolateamatller.com

DE RIQUER, Borja (1994) “Les burgesies i el poder a l’Espanya de la Restauració (1875-1900)”. *Recerques: història, economia, cultura*, 28 (pp. 43-58)

EROLE, Lluís (1994) “Cartells i publicitat del cava, 1898-1936”. *Miscel·lània penedesenca*, n° 20. Sant Sadurní d’Anoia: Institut d’Estudis Penedesencs

FARRÀS, Andreu (2016) *Els Güell : la història d'una de les famílies més influents a Catalunya els últims dos segles*. Barcelona: Edicions 62

FERNÁNDEZ, Paloma (1997) *El rostro familiar de la metrópoli. Redes de parentesco y lazos mercantiles en Cádiz 1700-1812*. Madrid: Siglo XXI.

FERNÁNDEZ, Paloma (1999) “La empresa familiar y el "síndrome de Buddenbrook" en la España contemporánea: el caso Rivière (1860-1979)”. *Doctor Jordi Nadal : [homenaje] : la industrializació i el desenvolupament econòmic d'Espanya = la industrialización y el desarrollo económico de España*. Coord. per Miquel Gutiérrez i Poch, Vol. 2 (pp. 1398-1416)

FERNÁNDEZ, Paloma i COLLI, Andrea (Eds.) (2013) *The Endurance of Family Businesses: A Global Overview*. New York: Cambridge University Press

FERNÁNDEZ, Paloma (2005) *Un siglo y medio de trefilería en España. Historia de Moreda (1879-2004) y Rivière (1854-2004)*. Barcelona: MRT Moreda-Rivière Trefilerías, S. A.

FERNÁNDEZ, Paloma (2015) *Familias empresarias y empresas familiares en América Latina y España*. Bilbao: FBBVA (en anglès *Evolution of family business in Latin America and Spain*). Cheltenham, Edward Elgar, 2016)

FERNÁNDEZ, Paloma (2019) “Entrepreneurship and management in the therapeutic revolution: the modernisation of laboratories and hospitals in Barcelona, 1880–1960”, a *Investigaciones de Historia Económica*, vol. 15 (pp. 91-101)

FOSSAS, Jordi (2002) “Les indústries alimentàries”. *Icària*, 6 Barcelona: Arxiu Històric del Poblenou

GIRALT, Emili (2006) “Manuel Raventós” a CABANA, Francesc (coord.) *Cien empresarios catalanes*. Madrid: LID Editorial Empresarial SL

GUTIÉRREZ-POCH, Miquel (2016) *Tradición, conocimiento y modernidad. Las claves del éxito de Miquel y Costas & Miquel, S.A. Siglos XVIII-XXI*. Barcelona: Publicacions i Edicions de la Universitat de Barcelona

HOSELITZ, Bert, F. (1960) *Sociological Aspects of Economic Growth*. Illinois: The Free Press of Glecoe (pp. 151 i ss.)

- IZARD, Miquel (1979) *Manufactureros, industriales y revolucionarios*. Barcelona: Crítica
- KIRZNER, Israel (1979) *Perception, opportunity and profit*. Chicago: University of Chicago Press
- KNIGHT, Frank H. (1921) *Risk, Uncertainty and Profit*. Boston: Houghton Mifflin Co.
- KERR, Clark (1960), DUNLOP, John T.; HARBISON, Frederick H.; i Myers, Charles A. *Industrialism and Industrial Man*. Cambridge, Harvard University Press. Londres: Heinemann
- LAGOUTTE, Nathalie (1993) “El Cercle del Liceu: exemple de sociabilitat burgesa, urbana i formal a la Barcelona del segle XIX”. *L’Avenç*, 169 (pp. 54-57)
- LAUTERBACH, Albert (1962) “Managerial Attitudes and Economic Development”. *Kyklos*, vol. XV, fasc. 2. Basilea
- LLUCH, Ernest (2009) *El pensament econòmic a Catalunya (1760-1840). Els orígens del proteccionisme i la presa de consciència de la burgesia catalana*. Llibres a l’Abast, 415. Barcelona: Edicions 62
- MALUQUER DE MOTES, Jordi (1998) *Història econòmica de Catalunya, segles XIX i XX*. Barcelona: Proa
- MALUQUER DE MOTES, Jordi (2004) *La industrialización de Cataluña: un balance historiográfico*. Text de la ponència presentada al “Convengo internazionale di studi: Storiografia d’industria e d’impresa in Italia e Spagna in età moderna e contemporanea” organitzat per la Societ  Italiana degli Storici dell’Economia (Padova-Vicenza, octubre 2003). Barcelona: Universitat de Barcelona
- MARTÍ ESCAYOL, Maria Antònia (2004) *El plaer de la xocolata. La història i la cultura de la xocolata a Catalunya*. Barcelona: Cossetània Edicions
- MASCORT, Maite i ESTRADA, Fernando (2019) “Comentaris sobre un viatge romàntic” *Egipte 1909. El viatge dels Amatller a la terra dels faraons*. Barcelona: B the travel Brand Xperience i Fundació Institut Amatller d’Art Hispànic
- MCDONOGH, Gary (1986) *Good Families of Barcelona: A Social History of Power in the Industrial Era*. New Jersey: Princeton Legacy Library
- MESTRE, Jesús (1985) *Una ciutat emmurallada al temps de la revolució industrial (1823-1859)*. Tesi doctoral dirigida per Josep Termes. Universitat de Barcelona
- MOLAS, Pere (1970) *Los gremios barceloneses del siglo XVIII. La estructura corporativa ante el comienzo de la revolución industrial*. Madrid: Confederación Española de Cajas de Ahorros
- NADAL, Jordi (1975) *El fracaso de la revolución industrial en España, 1814-1913*. Barcelona: Ariel

- NADAL, Jordi (1983) “Los Bonaplata. Tres generaciones de industriales catalanes en la España del siglo XIX”. *Revista de Historia Económica*, I, 1 (pp. 79-95)
- NADAL, Jordi i CARRERAS, Albert (direcció i coordinació) (1990) *Pautas regionales de la industrialización española. Siglos XIX y XX*. Barcelona: Ariel
- NADAL, Jordi (1992) *Moler, tejer y fundir*. Barcelona: Ariel
- NADAL, Jordi i TAFUNELL, Xavier (1992) *Sant Martí de Provençals, pulmó industrial de Barcelona (1847-1992)* Barcelona: Columna
- NADAL, Jordi (2020) *La Hispano-Suïza. Esplendor y ruina de una empresa legendaria*. Barcelona: Pasado & Presente
- NARANJO, Juan (2002) “El museu domèstic”. *El museu domèstic. Un recorregut per les fotografies d’Antoni Amatller*. Barcelona: Fundació La Caixa
- OLLER, Narcís (1890-1892) *La Febre d’Or*
- OLLER, Narcís (1906) *Pilar Prim*
- PALOMAS, Joan (2002) *El rerefons econòmic de l’activitat dels parlamentaris catalans (1876-1885)*. Tesi doctoral dirigida per Nazario González. Universitat Autònoma de Barcelona
- PASCUAL, Pere (2000) *Els Torelló. Una família igualadina d’advocats i propietaris*. Barcelona: Fundació Salvador Vives i Casajuana
- PERMANYER, Lluís (1994) *Biografia del Passeig de Gràcia*. Barcelona: Edicions La Campana
- PINILLA DE LAS HERAS, E. (1967) *L’empresari català*. (Traducció de Jordi Solé-Tura) Llibres a l’abast, 45. Barcelona: Ediciones 62
- PLA, Lluïsa (2011). *Els Girona. La formació de la gran burgesia catalana del segle XIX (1748-1905)*. Tesi doctoral dirigida per Jordi Nadal (dir.) i Enric Tello (tut.). Universitat de Barcelona
- PLA, Lluïsa (2014). *Els Girona. La gran burgesia catalana del segle XIX*. Lleida: Pagès Editors
- RADIGALES, Jaume (1998) *Els orígens del Gran Teatre del Liceu (1837-1847)*. Barcelona: Publicacions de l’Abadia de Montserrat
- RAL, Juan (2007) *Cromos para recordar*. Barcelona: Creacions Gráficas
- RAMON, Ramon (1994) “Los Rocamora, la industria jabonera barcelonesa y el mercado colonial antillano (1845-1913)”. *Revista de Historia Industrial*, 5 (pp. 151-162)
- RODRIGO, Martín (2000) *Los Marqueses de Comillas, 1817-1925.: Antonio y Claudio López*. Madrid: LID Editorial Empresarial

RUIZ y PABLO, Ángel (1919) *Historia de la Real Junta Particular de Comercio de Barcelona (1758 a 1847)*. Barcelona: Henrich y Cia.

SÁNCHEZ, Àlex (1981) *Los fabricantes de indianas de Barcelona a finales del siglo XVIII y principios del siglo XIX: la familia Rull*. Tesi de llicenciatura. Universitat de Barcelona

SÁNCHEZ, Àlex (1987) *Los fabricantes de algodón de Barcelona, 1772-1839*. Tesi doctoral. Universitat de Barcelona

SÁNCHEZ, Àlex (1990) *Protecció, ordre i llibertat: el pensament i la política de la Comissió de Fàbriques de Barcelona (1820-1840)*. Barcelona: Alta Fulla

SÁNCHEZ, Àlex (2011) “Els fabricants d’indianes: orígens de la burgesia industrial barcelonina”. *Barcelona Quaderns d’Història*, 17 (pp. 197-219)

SÁNCHEZ VIGIL, Juan Miguel (2001) “De la Restauración a la Guerra civil”. *La fotografía en España*. Summa Artis, vol. XLVII. Madrid: Espasa Calpe

SANJUAN, Jose Miguel (2018) *Las elites económicas barcelonesas. 1714-1919*. Tesi doctoral dirigida per Carles Sudrià i Yolanda Blasco. Departament d’Història Econòmica, Institucions, Política i Economia Mundial. Universitat de Barcelona

SANT, Jordi (2017) “El comerç de cacau entre l’illa de Bioko i Barcelona: La Unió de Agricultores de la Guinea Española (1880-1941)”. Tesi doctoral. Director: Dr. Martín Rodrigo y Alharilla. Barcelona: Universitat Pompeu Fabra

SCHUMPETER, Joseph, A. (1934) *The Theory of Economic Development*. Cambridge: Harvard University Press (L’edició alemanya és de 1912)

SHANE, Scott (2003) *A General Theory of Entrepreneurship. The Individual-Opportunity Nexus*. Cheltenham: Edward Elgar Publishing Ltd.

SOBREQUÉS, Jaume (2008) *Història de Barcelona*. Barcelona: Rosa dels Vents

SOLÀ, M. Àngels (1977) *L’elit barcelonina a mitjans del segle XIX*. Tesi doctoral dirigida per Emili Giralt. Departament d’Història Contemporània. Universitat de Barcelona

Publicacions derivades:

SOLÀ, M. Àngels; ROSÉS, J.R. (1992) “Un banquer de la Restauració: Evarist Arnús i Ferrer (1820-1890)”. A *Catalunya i la Restauració*. Actes del Congrés Internacional d’Història. Manresa

SOLÀ, M. Àngels (1995) “La burgesia catalana biografiada”. *L’Avenç. Revista catalana d’història*, 189 (pp. 75-76)

SOLÀ, M. Àngels (1996) “Producció, inversió i especulació en la gran burgesia barcelonina del s. XIX, El cas dels germans Vidal i Nadal”. *Estudis Històrics i Documents dels Arxius de Protocols*. Vol. XIV. Barcelona

SOLÀ, M. Àngels (1997) "Una burgesia plural" i "La sociabilitat burgesa". A *Història, política, societat i cultura dels Països Catalans*. Vol. 6. Barcelona: Fundació Enciclopèdia Catalana. (pp. 196-209)

SOLÀ, M. Àngels (1999) "Art i societat a la Barcelona del segle XIX. Aproximació sociològica al consum privat d'obres d'art". A *El Romanticisme a Catalunya*. Barcelona: Pòrtic (pp. 51 - 58)

SOLÀ, M. Àngels (1981) "Tres notes entorn les actituds i valors de l'alta burgesia barcelonina a mitjan segle XIX." *Quaderns de l'Institut Català d'Antropologia*, 3 (pp. 102-127)

SOLÀ, M. Àngels (1993) "Características de la burguesía barcelonesa del siglo XIX. Notas historiográficas y apuntes de contenido." *Cahiers de la Méditerranée*, 46-47 (pp. 41-51)

SOLÀ, M. Àngels (2004) "La societat barcelonina en una època de canvis". *Barcelona Quaderns d'Història*, 11

STAMM, Isabell; DISCUA CRUZ, Allan; CAILLUET, Ludovic (2019) "Entrepreneurial Groups: Definition, Forms, and Historic Change". *Historical Social Research*, 44 (pp. 7-41)

SUDRIÀ, Carles (1994) "Capitalistes i fabricants. El finançament de la industrialització catalana (1815-1866)" *Butlletí de la Societat Catalana d'Estudis Històrics*, 5 (pp. 20-40)

SUDRIÀ, Carles (2004) "Comerç, finances i indústria en els inicis de la industrialització catalana. *Barcelona Quaderns d'Història*, 11 (pp. 9-38)

SWEDBERG, Richard (2000) "The Social Science View of Entrepreneurship: Introduction and practical Applications". *Entrepreneurship: The social science view*. Oxford: Oxford University Press (pp. 7-39)

TAFUNELL, Xavier (1994) *La construcció de la Barcelona moderna. La indústria de l'habitatge entre 1854 i 1897*. Col·lecció Estudis d'Hisenda, 4. Barcelona: Ajuntament de Barcelona

TERMES, Josep i COLOMINES, Agustí (1992) *Les Bases de Manresa de 1892 i els orígens del catalanisme*. Col·lecció Textos i documents, 10. Barcelona: Generalitat de Catalunya

VALDALISO, Jesús María; LÓPEZ, Santiago (2007) *Historia econòmica de la empresa*. Barcelona: Crítica

VICENS i VIVES, Josep i LLORENS, Montserrat (1958) *Industrials i Polítics*. Barcelona: Vicens Vives

VICENS i VIVES, Josep (1961) *Cataluña en el siglo XIX*. Madrid: Editorial Rialp

VICENS i VIVES, Josep (1969) *Coyuntura económica y reformismo burgués*. Barcelona: Ariel

VICENS i VIVES, Josep (1986) *Los catalanes en el siglo XIX*. Barcelona: Alianza Editorial / Enciclopèdia Catalana

ARXIUS

ARXIU CHOCOLATES SIMÓN COLL (ASC). Sant Sadurní d'Anoia

ARXIU FUNDACIÓ AMATLLER (AFA). Fundació Amatller. Barcelona

ARXIU HISTÒRIC DE BARCELONA (AHB). Fons Gremial, Junta de Comerç. Barcelona

ARXIU MUNICIPAL DISTRICTE DE SANT MARTÍ (ADSM). Ajuntament de Barcelona. Barcelona

AGENCIA ESTATAL BOLETÍN OFICIAL DEL ESTADO. Gazeta de Madrid: colección histórica. Disposiciones y noticias publicadas en los diarios oficiales desde 1661 hasta 1959.

HEMEROTECA DIGITAL. BIBLIOTECA NACIONAL DE ESPAÑA

HEMEROTECA LA VANGUARDIA

OFICINA ESPAÑOLA DE PATENTES Y MARCAS (OEPM). Ministerio de Industria, Comercio y Turismo. Gobierno de España